

CEK LONDON

Adəmdən əvvəl

„AZƏRNƏ3R“
Baql—1927

Fai
41210_a

CEK LONDON

19307
/227

Fa. 41210^a

Adəm dən əvvəl

(Heqajə)

Ryscadan tərcümə edəni
XYDADAD ƏZIZBƏJLI

BaqL—1926

BaqL İzcisi Kooqeratif NeşriyyatL

Bibliothek der
Deutschen
Morgenländischen
Gesellschaft.

A. K. (b) F. B. K. yanında
«BAQL İÇİSİ»
Kooperatif Nəzriyyəti,
mətbəəsində çap edildi.

Joseph Fodor

1876-1916

Cek London

1876-1916

Cek London Amerkada San Fransisko zəhərinin jakınlığında, qiçiq bir fermada, 1876-cı ildə anadan olmyzdyr. Mənsyb oldygy ajilə fəkir mahacir ajiləsi idi.

çocyk jeddi jazına çatdıkdə, atası qərfəz qənarında sərt havalı jeni bir fermaja qəcməq məbyriyyətinə kaldı. çocyklar üçün jeni toprak çox əlverişli oldy və balaca Cek ilq dəfə byrada dənizi qərüb, səvdi; məhəllin sərtliji də ondan cəsyər və çalızkan bir zəxs jaratdı.

Byrada çocyk məqtəbə qətməyə bazladı və qitabı səvdi. Laqin qitab ehtijacını rəf' etməq üçün bə'zən çətinliq belə çəqirdi; qutubxana mudiri nədənsə Cekin arzı etdiji qitabları asanlıqla vermirdi və by jolda çocyk qəz jazları təqurdu.

On jazına çatdıkdə lakejd çocyklyk dəjru kyrtarı və Cek məjizətini tə'min etməq üçün özünə iz axtarmak məbyriyyətinə kalır. Aijləsi Okland zəhərinə dazındıkdə, Cek də gəzetə satmaga qedir. Laqin bir sənətə kylyk eləmir: dalandar olыр, konserv fabrikasına qirir, mejxanada kylyk edir ... xulasə, özü demizqən, on altı jazında min bir sənət sahıblı imiz.

By sənətlərdən canına jatanı dənizdə qəçirdiqləridir qi, əvvəl İstridijə kaçakçılıqlı ilə bazlanır. Axırda bir dəstəyə sərqərdəliq elijib, «kaçakçılar klralı» invanını kazanır.

Bir neçə il dənizdə cur-bəcur sənətlər qərduqdən sonra, Cek Kalifornija ali məqtəblərindən birisində kapıçılığa qirir və məqtəbin nəzr etdiji məcmyədə heqajələr dərc etməyə bazlıdır. Sonra bir çamazirçijə zəjird olыр və böz vaktları darulfunyna davam edir.

By da yzyn surmur. Klandıka kızıl axtarmaga qedir. Məcəracylar üçün o zaman kızıl axtarmak mod idi. Cek də maraklandı, laqin tale' uz qəstərmədi və acından xəstələnib quc ilə evə dənə bildi.

Səjahət aziki Cek London azardan dyrar dyrmaz, Zimali Amerikanı pijada by bazından o bazına dolazdı və axırda jorylyb kalifornijaya dənub və jenə məqtəb həjatına daxıl oldy. Cek uç ildə orta və ali məqtəbi iqmal etdi. By muddətdə həjatını ka-

zanmak üçün kapıçılıq elədi və dərslərini pilləqənin altında qiçiq bir damxada oxyjyrdy.

Ədəbi həyatına qəldiqdə, əvvəllər çox da umyd-bəxş deşil idi. Sonralar birdən parlady və aləmşumyl bir zəqil aldı. Birinci qitabl «Kyrd ogly» invanl ilə 1900-cu ildə mejdana çıxdı.

Ədəbijjat sahəsindəqi muvəffəkijjət Cek Londona maddi və-zijjət də kazandı.

Byna baxmıjarak jazıçıl jenə səjahətdən əl qəturmədi: jeddi ilin muddətində qurrəji ərzi dolandı. Sonra yzyn muddət London zəhərində jazadı; Byrlar Inqilislərlə dava edərqnə gəzetə muxbiri sifətilə Afrikaja qetdi; Rys-Japon muharəbəsində Mançyrjada oldy və Meksika ixtizazında oranı ziyarət etdi...

1916-cl ilin nojabırl ajında Cek Londonyn jorylmaz və ysanmaz canı səndü.

Cek Londonyn ədəbi fəalijjəti çox qeniz və məzmyanca əhə-mijjətlidir. Bir qərə fəkir izçi ajiləsinə mənşyb oldygy üçün, ədib həmişə əməqçilərin aqlr həyatını təsvir edir. Hanql millət-dən olyrsa olsyn, əməq ilə məjizətini kazananlar Cek Londonyn dostlarıdır. Tərcumeji-halına dajir jazdıql sətirlərdə Cek Lon-don dejir: «Qəzinti həyatında kazandıqlm təcrubələr məni sos-jalist elədi. Zatən əvvəllərdə əməjə karzıl hurmət bəslərdim. Əməq hər zəjdən juqqəsəqdir; ləzlk və nəcat ondadır».

Bynyn uçundur qi Cek London əsərləri saşəsində zənqin oldygy bir zaman belə, Inqiltərə pajtaxtının fukəra məhlələrin-də jazıqlr, onlarınl acıl həyatına iztiraq edir, əjrənir və dunjaja bildirir.

Əxlak nukteji-nəzərindən Cek Londonyn jazıları əmsalsız-dır. By məsələ hakkında səzu ədibin iqinci arvadı Zermenə ver-məlijiq. Əri barada jazdıql bir məkalədə: «Kılarılm üçün oxyn-masını lajık qərmədiyim bir sətir belə jazmadım və əmrumdə də jazmaram» Cek Londonyn ədəbi həyatı belə idi və axıra kə-dər də belə kaldı. Odyr qi onyn əsərləri istər cavanlar, istərsə ata və analar üçün istifadəlidir».

Umymijjət e'tibarlı ilə Cek Londonyn jazıları juqsəq ryhly, kuvvət və kudrətlidirlər.

Turqcə nəzrinə ilq dəfə başlanılan Cek Londonyn dunja-nın husnu təvəccuhunu kazanan qibi, bizim oxycyları da məm-nyn edəcəjinə və onlara həkiki bir zovk verəcəjinə, onları hə-jat səvqisilə ryhlandırlıb qələcəq qəzəl həyat ygrynda joryl-mazdan mubarəzəjə kaldıracığına əminiq.

J. V.

I.

Ah, by jyxylar! Jyxylar! Jyxylar! Mən by kədər qərdujum jyxylara çox-çox təəccüb edirəm. Mən o jyxyları hələ jenə də anlamamısam: çünqu jyxyda qərduqlərim heç vakt emrumdə kabagılma çixmamızdır.

By jyxylar mənim çocyklyk aləmimi haram edib, mənə olmazın əzijjət və əzab verdilər; qecələrimi cəhənnəmə dəndərdilər. By jyxylar məni inandırdılar qi, mən myrdar və özüm qibilərinə oxşamıjan gejrı adi bir vucydam.

Mən az - çox imdi rahat olmyzam. Qecələrim dəhşətlər içərsində qeçirdi-necə həjəcanlı dəhşətlər! Cürətlə dejə bilirəm qi, jer uzundə jazıjan insanlardan heç qəs by qibi dəhşətlər qər məmizdir. çünqu by dəhşətlər qeçmiş vaktların dəhşətləridir; by dəhşətlər dunjanın dogyldygy və cavanlaşdıgı zaman ony burumuzdulər. Xulasə, by dəhşətlər, Orta Pljysen dövri adı ilə məşhır olan dövra məxsys dəhşətlər idi.

Mən nə deməq istijirəm? Quman edirəm qi, jyxynda qərduqlərimi nagıl etməqdən əvvəl, by xusysda zərhl etməq və iza-hat verməq lazımdır. çünqu belə olmasa mənim by kədər qəzəl bildiqlərimdən siz çox az zey baza duzərsiniz. Mən by sözləri jazanda o-bazka-dunjanın butun həjət və facələri jenə də bir xəjalət qibi karzımda dajanır, bilirəm qi bynların hamısı sizə mə'nasız və təəccüblü qərunə bilər.

Sallakkylagın dostlygyna, Kaçaganın zahirənə qəzəllijinə, Kızılqözün zəhrətpərəslijinə və əslinə çəqməsinə siz nə dejir-siniz, və bynlar sizə necə qələrdi? Cəfənqijatadan bazka heç bir zey. Od adamları və mezə adamlarının mə'nasız izləri və tajfa-ların anlaşılmaz muzavərələri də bynyn qibi, çünqu axır dag-lardaql saqit və səssiz, səmirsiz magaralardan və bylakların janındaql axzam jıgıncaklarından sizin xəbəriniz joxdyr. Siz heç vakt səhər quləjinin agac başına tamas etməsini və ja-davan və zərif agac kabıgılın dadını qərməmişsiniz.

Dejə bilirəm qi, siz də mənim qeçirdijim qibi bir yzaklık qeçirmiz olsa idiniz, bir kədər jaxzı olardı, öz ajıklık vaktında bazka yzaklar ilə mənim aramda heç bir fərk və tafavut jox idi. Mən jalınız jatanda dəjizilərdim.

Xatırında və jadında oldygyna qərə jyxylarım dəhşətlərlə doly idi. Bə'zən jyxylarım bir kədər rahat, dinc və lızıklı qeçərdi. Jyxylarım həmişə korxyly və tam anlaşılmaz dəhşətlərlə doly olyrды. Azqarda qərdujum korxyly zeylərdən heç biri

qecələr məni jyxıda tə'kib edən korxylara bənzəmirdi. Jyxıda qərduqum korxylar bütün həyatımda çəqdijim korxylardan daha da artıq və daha da ağır korxylar idi. Belə qi, məsələn: mən qəndin nə oldygyny bilməyəm və qənt ona başka bir dunja qibi qələn adi bir zəhər çocygy idim. Laqin heç bir vakt mənim jyxıma zəhərlər qirməzdi və heç vakt jyxımda ev qərməzdim. Ağac, jalınlı zəhər bağlarında və zəqilli qitablarda qərmüz oldygy bir halda, qecələr jyxımda ycsyz-bycaxsyz me-zələrdə qəzib dolanırdım. Hələ by azdır-jyxımda qərdujum by xəjalı ağaclar mənə dytgyn qərunmurdulər. Onları o kədər ajdın və azqar qərurdum qi, qyja onlar ilə barabar bir həyat qeçirirdim. Onların hər bir zaxbydagınlı qərurdum; onların hər bir japragınlı qərurdum və tanıjırdım.

İlq dəfə azqarda palıt ağacın qərdujum jadımdadır. Palıt ağacın ilq dəfə qərəndə onyn zaxbydagı məni maraklandırmadı. çunqu by ağac sajsız hesabsız dəfələrlə jyxımda qərmüzdüm. Sonralarda isə çam, byrsyk və dəfnə ağacların qərəndə də mənə gəribə bir zej qəlmirdi və qərən qibi onları tanıjırdım; çunqu bynların hamıslınlı hər qecə jyxımda qərurdum.

Əzunuzə mə'lym oldygy uzrə, kajdadır qi, azqarda bildijin və həyatında təsaduf etdijin zejləri jyxıda qərməq olır. Mənim jxyllarım isə by kanyny pozırды. Azqarda bildijim heç bir zeji jyxımda qərməzdim.

Biri birindən ajrı iqi həyatım var idi-biri jyxımdaqlı və o biri də azqardaqlı həyatım. Ancak by həyatların hər iqisi mənim idi. Mən öz zəxsimdə by iqi həyatı birləzdirən qibi idim.

Tam qicıq çocyklygynda bilirdim qi kozy bakkal duqənin-dən və meyvəni meyvəçidən alarlar; laqin jyxımda isə kozy ağacdən dərirdim və çəl meyvələrini də jerdən jıgılb jejirdim. Ajıklıkda isə by izləri heç vakt qərməmizəm.

Jeməq uçun sufrədə kojylan karaqıləni ilq dəfə qərdujum heç jadımdan çıxmır. O vaktə kədər mən heç karaqılə qərməmizdim. Ancak ony qərən qibi qəzib dojnca karaqılə jedijim, jxyllar jadıma duzdu. Anam mənə bir bəzkab karaqılə verdi. Mən kazık ilə qəturdum, ancak ony agzıma aparmamızdan daldınlı bilirdim. Jedim və qərdum qi, səhv də etməmizəm. Jyxımda min dəfələrcə jejib, bildijim dadı verdi.

İlan? İlan adın ezitməqdən çox-çox əvvəldən belə ilanlar məni jyxıda tənqə qətirirdilər. Onlar mezənin qeçid jerlərində məni quduurdulər: ajaklarımlın altında kıvrılırdılar; kyry otyın içində və ja-da çıplak dəzəllərin arasında kajnazırdılar. Onlar mənim daldıma ağacların başına dırmazırdılar; parlak bədən-

ləri agaca sarıla-sarıla məni jyxarılara, ağacların xıçılılı bydaklarının insanı zəzıran ycalıklarına kovırdıylar. Mən ilq dəfə serkdə (sırkda) hejvanbazların ilanını qərçəq tanıdım; çunqu haça dilli, zizə qəzlu, parlak kabıklı, fıçıldajan və mələjən ilanları azmı qərmuızdum və lazımlıca tanıdırdımmı? By ilanlar mənim çokdanqı tanıqlarım, jə'ni qecələrimi cəhənnəmə dəndərən əsqi dyzmanlarım idi.

Ah, ycsyz-bycaksız mezələr və onların zylnat içərsində qi sirrləri! Mən korxak və acınlıq bir vucyd qibi o mezələrdə dolazırdım, bir səs ezidən qibi əndamım titrəjirdi, öz qələmədən də urqurdum. Butun dikkətlə hər zeyə kylak asırdım və canımın korxysından hər dəkikə qollara sokylmaga hazır idim. Mezədə hər bir jırtıclı hejvana jem ola bilərdim və hər avçının kabaqlından dəhşətlə kaçırdım.

Bez jazında olanda, məni serkə aparmızdılar. Oradan evə xəstə kajıtdım. Xəstələnməjimin səbəbi çoxly fındıq jeməq və ja-da limonad içməq dejildi. Səbəbini sizə nagıl edim. Biz, hejvanlar saxlanan jerə qirəndən dəhşətli bir baqlıtlı havanı burudu. Əlimi atamın əlindən çəqib, uzu burunmədən kapı sarı kaçırdım. Byrada ajagım ilizdi. Jıçıldım. Korxydan kızırdırdım. Atam özunu mənə jetirdi və təsəlli verdi saqit etdi. O mənə qəstərdi qi xalk by baqlıtlıja heç fıqır də vermir. Heç bir korxyly zey joxdyr dejə, atam məni saqit etdi və curətləndirdi.

Laqin byna baxmıjarak, urəqlənib atam ilə barabar zirin saklandıqlı kəfəsə jakınlazdıkdə jenə də titrijirdim. Ah, ziri qərən qibi tanıdım. Jırtıclı zeydir! Jaman jırtıclıdır! Ziri qərduqdə dərin xatirələrimdəqi jyxylarım jadıma duzdu: Qun ortanın isti qunəzi altında vəhzi əquz naxırlı kalın otda otlyjyr; gəflətən kızıll rənqli zir sıçırılıb oty jatılır və onyn kuvvətli pəncələri altında zakkıltı, baqlıtlı və sumuqlərin xıçılılısı qəlir; ja-da vəhzi at sərin bylakda dyryb, sy içir; birdən-birə jenə də kızıll rənqli zir, həmişə və hər jerdə kızıll rənqli onyn pəncəsi, kızıllıq, atın qiznəməsi və sumuqlərin xıçılıltası; daha biri də axzam çağıldır; toran kovyzyr, qunəz batmıq və tam suqyt içərsində qun kyrtarmak uzrədir, birdən-birə dəhşətli inilti əndamım lərzəjə salır və sonra kızıllıq və bydakların arasında səs quj qəlir; mən də korxydan titrijib, kızıllırmaga baazılıram.

Ziri kəfəsdə qəməqsiz və əlacsız qərduqdə, özumdən çıxdım. Dizlərimi kılcamaga, ətrafında ojnəmagə, agzım-qözümü əjməjə və ona istəhza etməjə baqladım. Zir gəzəblənib, cavabımdə baqlırdı və kəfəsdən mənə hucym etdi. Ah, o məni tanıdırdı, çunqu o da mənim çıqlırtımı, çoxdan tanılırdı.

Atam-anam korxdylar. Anam-yzak xəstədir, - atam isə-urəq qetməsi var-dedi. Mən ahvalatı onlara demirdim, və onlar da heç bir zəj bilmirdilər. Mən onlara heç bir zəj bildirmirdim. «Mənlijimin» iqi oldygyny onlardan qizlədirdim zənnimcə «mənlijimin» iqi oldygyny deməyə haklıjam.

Mən ilan ojnadana baxdım və o qecə serkdə bəzka heç bir zəj qərmədim. Məni halı pozgyn və jorynyk bir halda evə qətirdilər. Xəstələnmişdim: mənim həkiki həyatıma da bəzka həyat, jə'ni jyxydaqlı həyatım soxylyrды.

Qərdujum jyxylarımlı danızmadıqlımlı jyxyarıda dedim. Ləqin bir dəfə by əcajibi bəzkasına səjlədim. By isə mənim bojda bir yzak idi. İqimizin də səqqiz jazımlı var idi. Mən, jəkinən, bir vakt jazadıqlım və imdi qəzdən gəjib olan dunjadan və jyxynda qərduqlərimdən ona nagıl etdim. Ona o vaktın dəhəzləri, Sallakkylak ilə öz nadincliqlərimizi, zəvzəqəli muzavərələr və od adamları haklında danızdım.

O isə qecələr qəzən ryhlardan və əlulərdən nagıl edib, mənə quldu və istəhza etdi. O, hər zəjdən artıq mənim sajaklamagıma və xəjalət kuvvəmin canlı oldygyna qulurdu. Mən dediçə; o dajanıb, qulur və istehza edirdi. And içdim qi, bynlarınlı hamıslı dedijim qibi olmyzdyr və hamıslı dogrydyr. Belə olanda o, mənə bəzka cur baxmaga bəzladı. By heqajələrimi təg lit və təhrif edib, joldəzlarımlıza da nagıl etdi və onlar da mənə zəbhəli baxmaga bəzladılar.

By acı təcrubə mənim uçun jaxzı bir dərs oldy. Mən bəzkalarına oxzamırdım. Nə isə mənə gejrı adi bir zəj var idi qi, onlar anlıja bilmirdilər və ja-da lazım oldygy qibi anlamırdılar. Ryhlardan və cinlərdən səhbət duzəndə mən rahat dajanırdım. Öz-özümə qulumsunurdum, öz dəhəzləli qecələrimi duzu nurdum və bilirdim qi o qərduqlərimin hamıslı həyatın əzu qibi dogry həkikətdir və qərunuzləri tor və dytgyn dejildir.

Mən xortdandan və adam jəjənlərdən nagıl edəndə korxmyrdym. Xəjali dejil, mənim kəti və həkiki korxym ət və kandan vucyda qələn cismilərdən idi qi, o da məni qudən ilanlardan ibarət idi; onları qərəndə kaçıb ilim-ilim itirdim. Korxym, məni çəllərdə və bijabanlarda kovan vəhzi itlərdən idi. Adam jəjənlər və xortdanlar isə mənim jaxzı qecə dostlarımlı idi. Onlar by dəhəzlər qibi dejildilər. Mən onları yzaklıqlımdan bəri tanlıram və imdi by sətirləri jazdıqlım zaman da onlar jyxynda mənimlə tapızb, qəruzurlər.

II.

Jyxarıda dedim qi jyxyma adam qirməzdi. Ona qərə tam əvvəldən özüm qibilərə məhtac oldygyım üçün çox sajk və ehtijatlı oldym. Hələ qıçıq çaga iqən by qibi dəhşətli jyxylar qərdujum zaman, əjər bir nəfər-jalnız bir nəfər, tapa bilsə idim, by jyxylardan və məni tə'kib edən by dəhşətlərdən jaxam kyrtarardı. Yzyn illər bojy by fiqirlər mənə qecələr rahatlık vermirdi. Duzunurdum qi, bir insan tapıb by izdən canımı kyrtara bilə idim.

Bir daha tiqrar edirəm qi, by fiqirləri mən elə jyxymda edirəm. İqi zəxsijjətin varlığı və by iqi ajrı-ajrı vucydyın mənim zəxsimdə birləşmiş oldygy üçün subyt hesab edirəm. «Qecəqi varlığım» biz tanıdığımız insanların vucyda qəldiji zamandan çox-çox əvvəl movcyd idi. İqinci və həkiki «mənlijim» isə qərdujum jyxylara qirirdi, onyn varlığını mən hətta o zaman da bilirdim.

Bəlqə də pisixoloji alimləri hesab edəcəqlər qi «zəxsijjətin iqi jərə bəlunməsi», sözlərini mən duzqun izlətmirəm. Mən, onların by sözə nə qibi mə'na verdiqlərini bilirəm isə də, ony öz istedijim qibi izlətməyə məcbyram; çunqu bəzka yjgyn bir söz tapa bilirməm. Taksır İnoqilis dilinin darıskallığındadır.

İmdi by sözləri nə qibi mə'nada izlətmiz oldygyım və bəlqədə təhrif etmiş oldygyımy zərhi və izah edim. Bəjujub, Kollezdə oxyr qən jyxylarımı izah etdim. Onlar by vaktlar mə'na və rabitələrini itirmizdilər. Laqin mən kollezdə tarix və pisixoloji oxydım və cur-bəccur təəccublu ryhi vəzijjətləri və pisixoloji təcrubələrin mə'nasını öjrəndim. Məsələn: jyxıda bir məsafədən duzməq elə bir haldır qi, hər qəs ony bilər.

Professoryn mənə anlatdığına qərə by hal cinsi xatıratdır. O hal bizi agac bydaklarında jazıjan çox-çox yzak babalarımızda dogry kajtarır. Onlar agaclarda jazadığı üçün həmişədə jıxılmak korxyları var idi. Hətta beləliqlə bir çoxları tələf olmyzlardır; onlardan hər biri bəzi ustə azagı millənəndə əlini atarak agacın bir bydagından dytyb, özünü ölumdən kyrtaranda by halı hiss etmişdir.

By jıxılmalar imdi junoqul bir təqan ilə özünü bildirir. By təqan bejin kəfəsələrində əmələ qələn molekyl dəjiziqliqlərindən vucyda qəlir. By dəjiziqliqlər ata babaların bejninə qeçib qudəlir və cins xatırat təzqil edirlər. İmdi də jyxıda və ja-da murquləjəndə ycyryma duzub, ajlırlık və by jıxıldığımızı biliriq. By

o deməqdir qi biz jaldınlz ata babalarımızın bazına qələnləri xatırlajırık və by isə cinsi irs olyb bizə kalmızdır.

Byrada heç bir təcəublu zey joxdyr; jə'ni elə bir zey joxdyr qi, sovki-təbiidən artıq təcəublu olsyn. Sovki-təbii irs olyb qeçən bir adətdir. Orasın da kejd etməq lazımdır qi, by kədər bildijimiz və tanıdıqlımız jyxylarda nə siz, və nə də mən duzəndə jerə dəjməmiziq. Jerə dəjsə idiq axırımız olardı. Bydaxlarda jazıjan ata babalarımızdan jerə dəjənləri o saat tələf olyrdylar. Jerə dəjəndə onların bejinlərinin kəfəsləri silqələnir və əzləri də o saat əlurdulər. Belə oldykda təbiidir qi, onların təcubələri nəsillərinə də qeçməmişdir. Mən və siz, o jerə dəjməjənlərdən tərəmiziq və ona qərə də nə siz, nə də mən jyxymyzda duzəndə jerə dəjmiriq.

Biz imdicə zəxsijjətin iqiləzməsi məsələsinə janazımız oldyk, ajıklıqlımızda heç vakt bizə də qəlməmişdir qi, qyja jıxlılık. Bizim həkiki «mənlijimiz» by halı qərməmişdir. By syrətlə sybytlar təqzib olynası sybytlar dejildir; jə'ni bir ajrı mənliq də olmalıdır qi, biz jatanda jyxymyzda jıxlılır və by halı hiss ediriq. Xulasə by hissələr, bizim ajıklıkdəql «mənlijimiz» əzqarda qərduqlərini xatırlatdıqlı qibi də nəslin qeçmişdə qeçirtmələrini xatırlatmaqdan başka heç bir zey dejildir.

İnqizafımızın imdiqi dərəcəsinə bynların hamısı mənim üçün ajdın və əzqar oldy. Qlecələr çəqdijim by ə'caz gejrı təbii və gejrı mümkün zeyləri hamısı mənim üçün qun qibi ajdın və əzqar oldy. Jyxıdaql mən dejil, mənim kejdimi çəqən həkiki «mən» imiz. By həkiki «mənlijim» jeni xysysi təcubəsi olan və jyxymda by hissələri və halları xatırlardan başka bir cism imiz.

By hanqlı cism imiz? O cism biz jəzadıqlımız səjjarada nə vakt jazılıb, by təcubə və halları toplajırımız? By syallara jyxylarım cavab verdilər. By çox-çoxdan, dunja tam cavan oldygy və biz Orta Pljysen dedijimiz dövrdə olmyzdyr. O cism agacdən jıxlılıb jerə dəjmirdi. O, zirin bağırılısını ezitdiqdə korxydan özünü zəzırlırdı. Ony jırtılı hejvanlar və ilanlar təkib edirdilər. O, başkaları ilə barabar muzavərələrdə zəvzəjirdi və Od adamlarından kaçanda da onlar onynla hejvancasına rəftar edirdilər.

Laqin mən sizin e'tirazınızla ezidirəm; siz dejirsiniz: - bəs nə üçün by cinsi xatıratı biz də bilmiriq və nə üçün biz də jatanda jyxymyzda by fəzaja duzən na-muəjjən zeyləri qərmuruq?

Byna cavab olmaq üzrə, mən özüm bir syal verirəm. Nə üçün iqi başlı byzoj olyr? Syala özüm cavab verirdim: -By iz təbiətin zıltığıdır. Sizin o syalınıza da cavab bydyr. Mən də

təbiətin zıltığı oldyğym üçün mənim də ikinci bir «mənljim» vardır.

Məsələnizlə, məsələji daha da azqar edim. Cinsi xatıralarımdan ən adisi jxyda yçyryma duzməqdir. By ikinci vucyd çox na-muəjjəndir. O xatırında jalınız by daməji saxlamızdır. Laqin bizlərdən çoxlarındın by ikinci «mənlji» çox ajdın və muəjjəndir. Bizlərdən çoklarındın əcajib tə'kiblər, kaçmak, dəh-zətli hallar, və ilan kyrbagalar ilə rabbitəsi vardır. Xulasə, bizim hamımızda olan by ikinci zəxsijət bə'zlərində çox ajdın və azqardır, bə'zlərində isə tor və dytgyndyr. Bə'zlərimizin cinsi xatirələri o biriləridən kuvvətli, daha artıq və ajdındır.

Məsələ jalınız by ikinci zəxsijətin nə dərəcə haqim olmasındadır. İkinci zəxsijət mənim özumdə bəjuq haqimliq edir.

Mənim ikinci və həkiki varlığı m o biri «mənljim» ilə barabar qibi bir dərəcədədir. Ona qərədir qi, jyxarıda dedijim qibi, mən bir irs zıltığıjam.

Inandırın qi, by ikinci «mənlq» mənimqi dərəcədə olmasada ryhanların təcəssum etməsinə bə'zlərini inandırmızdır. By tam həkikətə muvafik və ən inandırıcı bir fərz, kijas və mulahəzədir. Onların çox kədimlərdə tərəmiş hadisələr, və izlərdən xəbəri və mə'lymatı var isə, və o izlər onların qəzlərinin kabığına qəlir isə, deməq onlar o qəçmiş vaktlarda da jazı-jırlarmız.

Onlar öz kəzaklıklarına inanmadıkda bəjuq səhv edirlər. Onlar öz ikinci «mənlqlərini» qərmurlər və quman edirlər qi, jalınız bir «mənlqləri» vardır. By mulahəzə onları qəçmişdə də jazamız oldyklarına inandıra bilər.

Laqin səhv edirlər. By təcəssum etməq dejil, mən özümü jazadıqlımız səjjarə həjatın tuly'ynda kalın və qəçilməz məzələrdə dolazan qərurəm. Laqin o mən qərdujum «mən» dejil, mənim bir hissəmdir. Atam da bynyn qibi, babam da bynyn qibi. Mənim by ikinci «mənljim» ata babaların kədim ata babalarıdır: by kədim ata-baba isə özündən əvvəl ağaclarda jazı-jan və barmakları ağaca sarmazmak üçün jarajan vucydlardan tərəmişdir.

Sizi jorsam da özümün mustəsna bir zəj oldyğymy bir daha dəjəcəjəm. Mən jalınız cinsi hafizə dejil, çox kədim əcdadımızdan birinin də hafizəsinə maliqəm. By hal gejrı adi isədə, təbiətdən xaric dejildir.

İmdi mənim mulahizələrimə fiqir veriniz. Sovki-təbii cinsi bir hafizədir, çox qəzəl. By hafizələr bizə, jə'ni mənə sizə və bizim hər birimizə ata analarımızdan qəçmişdir; onla-

ra da öz ata analarından keçmişdir. Deməq by xatirələri bir nəşildən o biri nəslə verməq üçün bir usyl olmalıdır. Vejsmanın rə'jincə by hal cənin lugabi (plazma) vasitəsilə qeçir. Cənin lugabi cinsin butun taqəmulunu bir nəşildən o biri nəslə verir. By xatirələr çox karanlık, dolazık olır və çoxysy ynydylyr. Ancak cənin lugabının bə'zi no'iləri o birilərindən çox artık dərəcədə əslinə kajıdacak xatirələr verir. Zahirən mənim də cənin lugabım da by no' lugablardandır. Mən irs 3ıltaglıjam. Istijirsiniz, mənə əslinə kajıdan dəhəət dejiniz; laqin mən, həkikətdə varam, jazajıram və qundə uç dəfə jejirəm. Nə edə bilirsiniz və əlinizdən nə qələr?

Heqajəmi baqlamakdan əvvəl Fama Nevernin zubbələrini aradan kaldırdım. Joxsa o, jəkinən jyxylarımın məntiki mündərcatını mənim çox oxymyz oldygymyn və təqamulə dajır bildiqlərimin jyxylarımda qəzf oldygy nəticəsi hesab edər. Əvvəla mən heç vakt sə'jli tələbə olmamısam. Ən pis oxyjan tələbələrədən biri idim. Hər zeydən artık sport ilə və qizlətməq nə lazım, billiard ilə maraklanırdım.

Byndan başka Kollezə qirincəyə kədər təqamul məsələşindən heç bir zey bilmirdim və halby qi, yzaklık və cavanlık zamanı öz jyxylarımda çox kədim həjat qeçirirdim. Ancak deməlijəm qi, təqamul məsələşini bilincəyə kədər onlar məndən ətru anlazılmaz və rabitəsiz qərunurdu.

Təqamul, əslinə kajıdan (atavizm) bejnimin nadincliq səbəbini mənə anlatdı. Mənim bejnimin də imdiqi və mə'tədil bejinlərdəndir; laqin o kədər qerijə kajıtmıqdır qi, qıya insanların vucyda qəldiji zaman jazırdımız.

O vaktların adamları imdi biz bildijimiz adam qibi dejildilər. Zatən mən adamların vucyda qəldiji dövrdə olmalı və jazamalı imizəm.

Imdi jyxylarıma qeçəq.

III.

İlq yzaklığında qərdujum ən adi jyxym təkribən belə olırdy: Qərurdum qi, qıya çox qicijəm və buzuzub çər-çəpdən və japrakdan kajırdımız jıva qibi bir zeydə yzanmısam. Bə'zi vakt arkası ustə yzanmız olırdym. Saatlarca belə yzanıb, japrakların qunəzdə parlıtısına baxırdım və ja-da japrakların xızlıtısına kylak asırdım. Bərq quləq əşəndə çox vakt jıvam da jələnirdi.

By jyvada yzanar qən həmişə öz altımda korkyly yçyrym oldygyny hiss edirdim. Mən o yçyrymy heç vakt qərməmişəm; çünqu heç vakt əjilib, ona baxmamışam. Ancak by yçyrymyn altımda oldygyny bilərdim və kabagına qələn hər bir zəji jejen bir nəhəng agzı qibi məni qudən by yçyrymdan çox korxyrdym.

By jyxyny ilq yzaklıgımda çox-tez-tez qərurdum və belə jyxylarım çox rahat qeçirdi. Laqin by jyxuya birdən-birə təəcublu simalar, faciələr, ıldırım qyrylty və narıltıları soxylyrdy və butun ömrümdə qərmədim mən zərərlər qəlirdi. Nəticədə məni dəhşətlər və həjəcanlar burujurdu. Bynları anlaşı bilmirdim. By qəzlərimin karışısında qeçənlərin arasında heç bir məntiki rabitə olmyrdy.

Qərursunuz qi qərdujum jyxylar nə kədər karışık və mənasızdır. Bydyr, cavanlaşmaqda olan dunjanın tuly'ında, agacda öz jyvamda yzanmışam. Başka bir jyxuda isə jeqə qizijəm və Kızılqöz ilə vyryzyram və sonra qun ortanın istisində bylaga sıra surunurəm. Qeçmişdə arasından çox illər qeçən hadisələr qəzlərimin karışısında dal-badal və arası qəsilmədən qeçirdi.

By hadisələrin hamısı dolazık və karışık idi. Laqin sizin üçün by dolazıklıkdan danışmıyacagam. Jalnız bəjuduqdən sonra, ejni bir zəji min dəfə qərdum və hər bir zəj mənim üçün əjdən və azqar oldy. Sonra by hadisələrin vaktı hakkında da mülahəzəm oldy. Cur-bəcur hadisələri bir-birinə rəbt edib, kajdaja sala bildim. By syrətlə, gajib olan cavan dunjanı, o vakt içərsində jazadığı və ja-da ən dogrysy onyn içərsində mənim iqinci «mənljim» oldygy zamandaqı halında jəniden vucyda qətirə bildim.

Vakəə əjləncəli və anlaklı olmaq üçün cur-bəcur faciələri bir nəgıl zəqlinə salacagam. Jyxylarımı bir birinə mərbyt və yjgyn edən bir xətt vardır. Məsələn: Sallakkylak ilə aramızda olan dostlygym, ja-da Kızılqöz ilə olan dyzmanlık, və ja-da Kaçagana olan məhəbbətim qibi. Bynların hamısını biri-biri ilə bağlı və maraklı bir heqajə zəqlinə salmaq lazımdır. Sizin razı kalacagınızla əminəm.

Anam az çox jadımdadır. Ola bilər qi anam hakkında ən birinci və ona qərə də ən məhəqəm jadımda kalan xatıram bydyr: qərəq qi mən jerdə yzanmışdım. Jyvada jazadığımda qından bir kədər bəjuq idimsə də jənə hələ də qıçıq oldygy üçün əlimdən bir iz qəlməzdi. Kyry japraklar ilə ojnyjyrdym onların üstündə jyvarlanırdım və bir cur xırdıjırdım. Qunəzdə kızıl-

zırdım və xozhallandırdım. Yzandıgım jer mezənin qıçıq bir açıqlıgı idi. Ətrafımdı cur-bəcur qollar və əjrilti oty burumuşdu və ustumə agacların bydagları sallanırdı.

Gəflətən bir səs eşitdim. Kalkdım və kylak asmaga başladım. Dinməz dajandıb, heç tərənəmirdim. Bogazım dytylmyşdy və səsim çıxmırdı, qyja kyryjyb daza dönmuşdum Səslər yaxınlazırdı. By səslər donyz xortyltysyna bənzijirdi. Sonra qimin isə qolların arasından qeçdijini eşitdim. Sonra əjrilti oty tərənədi, aralandı və arasından parlak qəzəl yzın agır byryn və iti dizlər quruldu.

By kaban (erqəq donyz) idi. Kaban dajandıb mənə marakla bakmaga başladı, sonra bir iqi dəfə xortyldadı və başını tərənədi, silqələjə-silqələjə əjrilti otynyn içində bir iqi kədəm atdı; ony qərəndə korxydan zəhrim çatladı; mygavva qibi dajandıb, heç qəzumu də kılrmadan ona baxırdım.

Zahirən elə belə lazım imiz qi mən heç tərənəmişəm, səsimi çıxarmaja imizəm. By təhlüqəni qərduqdə mən kılzırmadım. Bynı sovki-təbiinin təhriqi ilə etdim. Dinməz dajandıb, özüm də nəjə dajandıgım bilmirdim. Kaban əjrilti otyny aralıdıb, mən dajandıgım bəzlyga çıkdı, qəzlərindəqi maraklı baxırs itdi və onyn qəzləri gəzəblə dolyb, alırdı, başını hirsli tərənədi və bir kədəm ilərilədi. Sonra addım-addım ilərləməjə başladı.

Belə oldykda bilmirəm bagırmısam, joxsa it qibi zinqildəmizəm, nə isə çox tə'sirli və dəhşətli bir zey olmyz imiz. Mən bagıran qibi yaxından səsimə səs verildi. Bagırdım, qyja kabanı bir dəkikəliq dəhşətləndirdi, o dajandıb mutərəddid silqənər qən byraja bir nəfər də qəldi.

By qələn anam idi. O bəjuq arangytan və ja-da zimpanzaja bənzijirdisə də, laqin o mejminlərdən çox təfavutlu idi. Bədəni bir kədəm sıkkı idi və o kədəm də tuqlu dejil idi. Kolları o kədəm yzın dejil idi və ajakları isə duz idi; O, lut və çıplak idi və bədənini jalıq tuqləri burumuşdu.

Orasını da deməlijəm qi o hiddətlənəndə vəhşiləzir və kılzınlazırdı bir ifritə qibi səhnəjə atıldı. Dizlərini kılcajıb, xırçıldadırdı, agız qəzunu çox dəhşətlə əjirdi və «kxaa! kxaa!» qibi yzın və qəsəqin səslər çıxarırdı. Onyn qəlməsi elə korkyly və gəfildən oldy qi kaban bila-ixtیار özunu mudafəə edərəq qerijə çəqildi və tuqləri kabardı. Sonra anam mənə sarı jənəldi. Mən qəzəl bilirdim qi anam galib qəldiqdə nə etməlijəm. Ona sarı tyllandım, belini kycakladım və əl ajaklarım ilə anamdan jarırdım. Bəli, ajaklarım ilə də jarırdım; çunqu əllərim ilə dyt-

dygym qibi ajaklarım ilə də dyta bilirdim. Anamdan jayızdıkdə onyn tuqlərinin tərpendijini və əzəlatının qərdijini hiss edirdim.

Necə qi dedim, mən ona tyllanan qibi o da atıldı bəzımlızın ustundəqi ağacın bydagından əlləri ilə jayızdı. By halda kaban jenə də mezənin haman bəzlyk jerinə atıldı. O, qəzləmədiji by halı qərüb hiddətlə bağırdı və iləri attıldı. Hər halda by bağırtdı qəməqçi çağırmaq idi; çuqu by bağırnan qibi əjrilti otları zakkıldıjıb, na-mə'lym vycydların ağırlığı altında jatırdılar.

Mezənin hər tərəfindən by bəzlyga donyz suruləri təquldu. Laqın anam ağacın kolyndan jayızıb 5-6 arzın ycalıkdə sallazmızdı, daha korxymyz jox idi. Anam çox həjəcanda idi. O, azagıda bağırnan hejvanlara bağırırtdı, zinqıldijirdi və dejinirdi. Mən də titrəjə titrəjə azagıdaql gejjzlənmiz kabanlara tamaza edirdim və anam qibi də onlara kləklərməga çalızırdım.

Yzakdan da kləklərlik kopdy. By kləklərtı da qet- qədə jaxınlazırdı və az çəqmədi qi birisi qəldi. By, atam idi. Bynyn mənim atam oldygyna bir kədər subyt və əsaslarım vardır. O başka atalar qibi ehtijatlı, xəbərdarlık edən ata dejildi, o jarı adam və jarı mejminə bənzijirdisə də nə adam, nə də mejmin idi. Mən ony təsvir edə bilmirəm. İmdi dunjanın nə ustundə, nə altında və nə də içində ona bənzəjən heç bir zey joxdyr. Əz vaktında o bəjuq adam idi və juz otyz qırvanqədən artıq qələrdi.

Onyn enli və jastı uzu var idi və kazları qəzunə təqulurdu. Qəzləri qıçıq və dərin və biri-birinə jaxın idi. Təməmilə byrynsyz idi, jə'ni onyn byryn sumuju jox idi; uzundə iqi byryn deziji var idi və by deziqlər ağız azaga dejil, duzunə, jə'ni kabaga dezilmiydi.

Qəzundən jyxarı jastı alını var idi və tam qəzunun çyxyryndan başlajarak bəzını tuq basmızdı. Bəzı oldykca qıçıq və bojnı oldykca nahamvar, qudəq və jəgyn idi. Bədəni bizim bədənlerimiz qibi çox kənaətcəsinə kyrylmyzdy. Sinəsinin profili (jarım qərunuzu) çox enli idi, ancak əzəlatı zizmər və çijinlərinin arası qəniz dejil idi. Xulasə, bədəninin kyrylyzynda heç bir ahəng jok idi. Bədəni bir kuvvə mucəssəməsi idisə də, qəzəlliqdən məhrym idi. O dytmak, sıkmak, parçalamak və dağıtmak üçün artıq dərəcədə kuvvətli bir jırtıclı idi.

Onyn naziq bydları və arıq əzəlatı, katlanan və tuqlu kləçaları var idi. Atamın kləçaları dogrydan - dogryja kollarına bənzijirdi. Kləçaları əjri və kırılmızdı idi və bizim kləçamıza qəzəlliq verən qibi onyn kləçasının balıq əti jox idi. Jadımdadır qi, o ajak pəncəsini jerə basıb qəzə bilmirdi. Səbəbi də orasında idi qi onyn ajakları əl qibi jayızmak üçün jaranmızdı.

Ajagının baz barmagı o biri barmakları ilə barabar dejil, ayrı və əldəqi baz barmak qibi idi; ona qərə də o, əli ilə dytyb sıklıqlı qibi ajagı ilədə dytyb, sılxa bilirdi.

Kızıl kabanların bazı ustə bizim asılı oldygyмыz zaman atamın qəlməsi də, zahiri qərqəmi qibi, gejrı adi bir zej idi. O agacdan-agaca və bydakdan-bydaga atıla-atıla qəlmizdi. O çox bərq qədirdi. Mən by sətirləri jazar qən qyja jenə də ony qəzurəm qi dört ajaklı tuqlu bir hejvan qibi agaclarla jerijir, gejzindən baglır, jymryg ilə sinəsinə dəjur və on-on bez fyt məsafəji by agacdan o birisinə atılır. Bir əli ilə agacın bydagından japılır, jellənir, heç bir dəkikə də tərəddud etmijib, özunu o biri agaca atır və by kajda ilə hava ilə qedir.

Ona baxanda mənim əzəlatımda hərəqətə qəlirdi, mən də onyn qibi agacdan-agaca atılmağı arızı edirdim. Nə uçun də arızı etməyə idim? Qiçiq oqlan yzakları atalarını mezədə odyn kıldıqlı halda qərəndə hiss edirdilər qi, bir vakt onlar özləri də balta ilə mezədə agac jıgacaklar. Mən də by qibi. Özumdə hiss etdijim həjat, mənə atam qibi dolanmağı əmr edirdi, və hava ilə qetməji və by agacdan o birisinə atılmağı xatırladırdı.

Nihajət atam da bizə közyldy. O oldykca hiddətlənmişdi. Atam azagıdaqı kabanlara baxanda öz yzın alt dydagını titrətdiji jaxız jadımdadır. It qibi mırıldıjıb, bir söz dedi. Jenə də jadımdadır qi onyn kabak dizləri də jan dizləri qibi bəjuq idi və by dizləri qərəndə mənə dəhşət juz verirdi. Onyn davranızlı kabanları daha da acıtdı və gejizləndirdi. O agacın zaxbydagını kılıb salbalajırdı. Bir əli ilə agacdan dytyb, kabanların tam başlarını ustundə sallajırdı və onlar hiddətlərindən dizlərini kıcadanda onları jamsılıjırdı. Atam hələ bynyla qifajət etmədi. Agacın bəjuq bir zaxını kılıb əlləri və ajakları ilə dytarak by zaxı gejzlənmiş kabanların tam ağız byrynlarını kabagında jelləndirirdi. Orasını deməyə heç ehtijac da joxdyr qi mən və anam by izlərə tamaza edərqən nə kədər ləzzət çəqirdiq.

Ancak hər bir zejın ləzzəti azındadır və çox olanda dadı kaçar. Ona qərə də atam, bir az daha kabanları zitəndirib, onlardan əl çəqdi və jenə də agacların ustundə sijahət etməyə başladı. Belə oldykda bənim də həvəsim səndu və agacdan agaca atılmaga başlıjan anama kılılıb, bərq-bərq ondan japızdım. Jaxız jadımdadır qi, bir dəfə anam dyrdygy zax kılıldı. Anam bərq tollandı. Mən kılılan agacın zakkılısını ezidəndə yçyryma jıxılmak təhlüqəsini hiss etdim. Butun mezə və agac japraklarını parlatmaqda olan qunəz qəzumdən itdi və qəzlərimə ka-

ranlık çöqdu. Jalnız atamın çəvrilib, bizə bakdıgını qərdum və artıq dunja mənim üçün karanlık oldy və zylmata döndü.

Qəzumu açıb özümü jymyzak jatagımda qərdum. Titrəjirdim və korxymdan məni tər basmışdı. Açıq pəncərədən təmiz və sərin quləq otagımızdı, dəjurdu. Qecə çıragımız yanırdı. Qərunur qi biz jərə duzməmiziq və kabanlar bizi jəməmizlərdir; çünqu belə olmasa idi minlərcə kərinələr qeçəndən sonra mən byrada olmazdım və by hadisəji xatırlıja bilməzdim.

İndi siz bir dəkikəliq özünüzü mənim jerimə kojnyz. Mənimlə barabar by kədim yzaklıgım vaktə qediniz. Qecə mənimlə jatınız və özünüzü by dəhətli jyxyny qərmuz qibi hesab və mulahəzə ediniz. Ynytmajınız qi mən çaga idim. Heç vakt kaban qərməmizəm, jəməq masasında jalnız onyn ətini qərmüzəm. Laqin bynynla barabar hakiki həjatda oldygy qibi kabanlar mənim jyxyma soxylmyzlar və mən, öz dəhətli ata anam ilə dərin yçrymlardan atılmışam.

Siz təəccub edirsiniz qi, by qibi dəhətli qecə jyxyları məni korxytmyz və bogmyzlar. Hələ hər zeydən pis orası idi qi, mən onları deməjədə korxyrdym. Nə üçün korxyrdym, özüm də bilmirəm-özumdə bir taxsır hiss edirdim və by taxsırın nədən ibarət oldygyny anlamırdım. By syrətlə bojujuncəjə kədər, yzyn illərcə öz jyxymda qərduqlərimin haradan oldygyny anlamadım və saqit dajanıb əzab içərsində kaldım.

IV.

Laqin tarıxdan əvvəlqi-xatirələr hakkında mənim bir çətinlijim vardır; o da bydyr qi, by facəə və hadisələrin nə vakt oldygy hakkında mə'lymatım joxdyr. Qərduqum butun jyxylarımızın nizamını bilmirəm və bir də by hadisələrin arasında bir il, iqi il, uç il, ja nə kədər qeçmiş oldygyny deyə bilmirəm. Vakt hakkında əncək zahiri-dəjiziqliqlər ilə həqmu verə bilirəm. Məsələn: kabanların mənə anamı təkib etdiqləri və bizim yçryma qetdijimiz zaman jaxın dostym Sallakkylak ilə tanız oldygy vaktədən əvvəl idi. Orasını da jəkinliqlə deməq olыр qi, mən by iqi vakt arasında anamdan ayrı duzmüzəm.

Atam hakkında jyxarıda jazdıklarımdan başka heç bir zey deyə bilmərəm. Sonralar atam heç bir dəfə də qərunmədi. Bynı vakt ilə ölçsəm jalnız deyə bilərəm qi, atam by kabanlar ilə olan hadisədən bir az sonra ölmüzdür. Heç zühəsiz qi atam vaktsız tələf olmyzdyr. O çox kuvvəli, iktidarlı və bacarıklı idi və jalnız fəciyə və qəzlənilməjən bir syrətdə ölə bilirdi. Hər halda

onyn necə ölmüş oldygyny bilmirəm: çajdamı, bogylmyzdyr, ilanlaramı, jem olmyzdyr, ja-da iti diş pələnin mə'dəsinəmi duzmuzdur. Hər halda dogrysyny bilmirəm.

Ancak siz orasını biliniz qi, mən ony tarıxdan əvvəlqi vakt-da öz qəzlərim ilə qərmüzəm. Anam onyn ölməsini bilərdisə də, heç bir söz də demirdi. Bizim tajfamız danızmaq üçün o vakt yalnız otuz kırk səs bilirdi; ona qərə də heç ağılım qəsmir qi anam, atamın ölməsini mənə anlatmaq üçün söz bilə idi.

Mən onların bildiqlərinə söz deşil, səs deşirəm; çünqu by səslər çox ibtidai səslər idi. O səslərin bir mə'nası jox idi və onlardan heç bir şey anlaşılmırdı. Danızmaq üçün lazım olan dil hələ o vakt duzəlməmizdi. İsmiləri qəstərməq və feilləri, sifət və ədat ilə muəjjən etməq üçün məşryt olaraq səşələri juqsəldib, alçaldırdıq və yzadıb qudəldirdiq.

Tə'rifin nə oldygyny bilmirdiq. Hər qəs vaktı mə'naja qərə mulahəzə edirdi. Biz yalnız əməli şeylər duzundujumuz üçün, əməli şeylər hakkında da danızırdıq. Byndan başka hərəqət və him-cimin (mimika)nın da çox əhəmiyyəti var idi. Ən sadə və mucərrəd fiqir bizim üçün anlaşılmaz bir şey idi. Təsədifən bizlərdən birinin fiqirinə belə bir şey qəldiqdə, o saat jerdə kalanımızda da anlatmaq üçün çalışırdı. Laqin bildiji səslərin sayı çox az oldygyna qərə by fiqiri başkalarına anlatmaq üçün səslər qifajət etməirdi. By sözu anlatmaq üçün o bir ləfz tapıb duzəltəsə idisə də joldaşları başa duzmurdulər. Belə oldykda o tapdıqlı jeni sözləri tiqrar edə-edə öz fiqirini tərpəniz və him-cim ilə anladırdı.

Beləliqlə javaz-javaz dil duzəlirdi. Biz yalnız bir neçə söz bildijimiz üçün də çox az şeylər hakkında duzunə bilirdiq; belə oldygy üçün jeni mə'nası olan, jeni səslər tapmaq ehtijacı araja çıxırdı. Laqin fiqirlərimiz mucərrəd (dytalım qi çox karanlık) oldygy üçün bildijimiz səslərə sıgmırdı və ona qərə də öz fiqirlərimizi başkalarına heç anlada bilmirdiq. Bəli, dilimiz o vakt çox ağır və javaz-javaz zənqinləşirdi.

Ah, siz mənə inanınız qi biz çox və oldykca sadə idiq. Laqin elə şeylər də bilirdiq qi onları imdi bilmirlər. İstəsə idiq kyllaklarımlızi ziqləşirdiq (şəqlijirdiq) və ja-da sallıjardıq. çox asanlıqla qurəqlərimizin arasını kəşijə bilərdiq. Çox vakt mənim izim by idi. Ondən başka əjak ustə dyrar qən kılçlarımlı katlamadan kabaga əjilib barmaklarımlın ucyny deşil, dirsəqlərimi də jərə dajaja bilərdim. Kyz jyvaları hakkında isə ony deşərəm qi, çox arızı edərdim qi ijirminci əşirin yzakları bir bizə baxa idilər. Laqin cur-bəcur jymyrtaları jıgıb saxlamırdıq; onları jıgıb jeşirdiq.

Jadımdadır qi bir dəfə... jox, oturdum və iləri keçdim. İcazənizlə əvvəlcə Sallakkylak və onynla olan dostlygymyızdan nagi edəcəyəm. Anamdan tam yzaklıgımdan ajrı duzməmişdim. Ola bilər qi, ajrılgımlızın səbəbi anamın atam öləndən sonra özü üçün ajrı ər tapmasında idi. Atalıgım (əjə atam) hakında jadımda bir para zəjlər kalmızdır. Hər halda xoz xatirələr dejildir. çunqu əjə atam qic bir zəj idi. çox zəvzəq və danızgan idi. Onyn belə zəvzəq oldygy hətta imdi də jadıma duzəndə zəhləm qedir. Agılı o kədər az və sadə idi qi, heç bir iz qərə bilmirdi. Hər dəfə kəfəsdə bir mejmin qərəndə o mənim jadıma duzur. O mejminə bənziirdi. Belə desəq hamıslıdan dogry olar.

Hələ lap əvvəldən onyn qəzləri məni qəturmurdu. Acl rəftarı məni çox tez korxytdy. O qəruqən qibi, kaçıb, anama sıgınardım. Zuhəsiz qi, bəjuduqcə ondan yzaklazırdım. Zəvzəjin xasijjəti mənim yzaklazmagıma səbəb olmyzdy. Ony da ilavə etməlijəm qi, o vakt bizim adımız jox idi və heç qəsi ad ilə tanılmırdık. Ətrafımda olanları biri birindən seçməq üçün özüm cər-bəcur ad tapmızdım. Bizim tajfamızın biri-birilə çox sıki əlakəsi var idi. Və Zəvzəq adı mənim atalıgıma çox jazarırdı. Mən özümə də Jeqədiz adını kojmyzdy; çunqu kabak dizlərim çox bəjuq idi.

İmdi kajıdıb Zəvzəqdən danızak. O həmişə məni qudərdi: çimdiqlijirdi, vyryrды və bə'zən dizlijirdi. Çox vakt anam da mədaxələ edirdi və dogrysy atalıgım tuqlərini kabardanda mənə xoz qəlirdi. Onların arasında yzın bir ajilə mubahəsəsi başlanırdı və mubahəsələrə də səbəb mən olırdym.

Xejir, mənim ev jazajızım jaxzı dejildir. By sözləri jazarqən özüm də qulumsunurəm. Ev həjatı! Ev! Mənim imdiqi mə'nada oldygy qibi evim jox idi. Mən evdə dejil, anamın kanadı altında jazıjırdım. Anam isə hara qəlsə idi, orada jazıjırdı, laqin qecələr jərə duzməzdi.

Anam öz əsqilijini saxlıjırdı və əsqilijində kalırdı. Bizim tajfanın az çox inqizaf etmiş uzvləri isə çaj janındaqlı magaralarda jazıjırdılar; anam isə byny xozlamazdı və həjatdaqlı jeniqliq ony maraklandırmırdı; agaclarda jazamagı səvirdi. Təbiidir qi qecələr jatmak üçün bizim muəjjən bir agaclımız var idi; ancak qecə duzduqdə çox vakt başka agaclarda da kalırdık. Agacın kol-bydak ajrıclından və sarmazık bitqilərindən əmələ qələn jərlər çox rahat idi. Belə jərlər, min dəfə qobyd hərəlmüz olsa da, kyz jyvasına çox bənziirdi. Jalınız by jərlərin mən qərdujum butun kyz jyvalarından jaxzılıgı, damı olmasında idi.

Xejir, by dam imdiqi adamların tiqdiji damdan dejildi!

Hətta ən azagl inqizaf dərəcəsində olan vəhzi də başka cur dam kajırır. O dam, biz bildijimiz adamlardan ən qobydynyn qərduju izdən hədsiz-hesabsız kədər daha da qobyd idi. O dam təsadifi syrətdə kyrylmyzdy. Adətən biz istirahət etdijimiz bydagın üzərinə agacın kyry sax-bydagı təqulmuş olyrdy. Dört-bez konzy bydagın birləzməsindən byrada tag qibi bir zej əmələ qəlmizdi. Bynlar bir dujməyə kədər jogynlygy olan jogyn agaclardan idi. Bynların üstünə isə agacın bydakları və japrakları təqulmuşdu. Laqin bynynla da məksəd ələ qəlmirdi. Orasın da kejd etməlijəm qi, bərq jagız jaganda dam axırdı.

Jenə də Zəvzəyə kajdalım. O bizim iqimizin, jə'ni anam ilə mənim ev jazajızımızlı haram elədi. Ev jazajızı dediqdə mən agacda jazamak dejil islanmız jyvada, jə'ni uçumuzun birlikdə jazajızımızlı dejirəm. Atalığım məni jaman qudurdu. By jeqanə iz idi qi ony bez dəkikədən artıq məzgyıl edə bilərdi. Bir kədər qeçəndən sonra anam da məni əvvəlqi sə'ji ilə mudafə etməməyə başladı. Zənn edirəm qi, Zəvzəq ilə onyn arasında olan arası qəsilməyə mubahəsələr anamı məndən sojytmyzdy. Xulasə, by pis vəziyyət qetdiqcə daha da fənalazdıqlı üçün, öz rə'jim və xahızım ilə evmizi byrakıb qetməyə məcbyr idim.

Ej vah! By mənim başıma bir bəla qəsildi; çünqu qetməq üçün hazır olmaqdan əvvəl məni tam mə'nası ilə bajıra atdılar.

Bir dəfə jyvada jalkız oldygy zaman Zəvzəjin əlinə qirəvə duzdu. Anam və Zəvzəq karaqilə jıgmaga qetmizdilər. Jəkin o əvvəldən özü üçün plan hazırlamızdı; çünqu mən onyn jalnız kajıtdıqlı hiddətindən qet-qədə artmaqda olan baqlırlınlı ezidirdim. Bizim tajfanın bütün erqəqləri qibi, onlar hirslənəndə və ja-da özlərini hirsləndirməq istijəndə hərdən bir dajanıb, öz sinələrində dəjurdulər.

Mən kara qunumu kabladım və titrəyə titrəyə jyvamıza kılıldım. Zəvzəq duz by agacın janına qəldi (jaxız jadımdadır by agac palıt agacı idi) və agaca dırmazmaga başladı hirsindən bir sanijə də dajanmırdı. Jyxarıda dedijim qibi, bizim dilimiz çox muxtəsər idi və ona qərə də o, mənim paxıllıqlımı çəqdijini, məni qəzu qəturmədijini və hakkımdaqlı öz fiqir və kəsdlərini çox çətinliqlə mənə bildirirdi.

O, mən əjləzdijim bydaga jaxınlazdıkdə, mən başka bir bydaga atıldım. Dalımca qəldiqcə mən kaçırdım. Nihajət kaçıb naziq bydaklarda japraklar arasında qizləndim. Zəvzəq həmişə çox koxak idi; nə kədər gəzəblənsə idi də, ehtijatqarlıqlı hir-

sindən quclu idi. Ona qərə də by naziq zaxlara və japrakların arasına qəlməqdən korxyrды; çunqu byraja qəlsə idi məni dytmamı,ədan dyrdygy bydaklar kırıldı və əzu jerə jıxlardı.

Ancak heç onyn qəlib məni dytması da lazımlı dejildi; o məl'yn əzu də byrasını jaxzı bilirdi. Acık və səvincindən qıçıq qəzləri parlıjarak agacı silqməjə baızladı. Bəli, o agacı silqəlijir, məni də bydagın lap ycynda qıçıq zaxlardan japı,əmləzam və zaxlar mənim ağırlıgımdan kırıldı. Bydagın hundurluju isə tam ijirmi fyt.

O, hirsindən qəzlərini bərəldib, məne istehza edir və qet-qədə agacı bərq silqəlijirdi. Nihajət iz bitdi. Əl ajakların ilə dytdygym bydakların dərdu də kırıldı. Baız azagı yçdym. By halda da qəzumu ondan çəqmirdim və kırılmı,ə bydakları bərq bərq dytyb saxlamı,ədim. Jaxzı qı, by azagıda kaban jox idi. Tiqənlı bir qola duzdum.

Adətən belə jıxlı,əkdə jyxydan ajıldım və bir an əsəblərimin sarsılması minlərcə kərinələri qeridə byrakıb məni öz jatagımlın içərsinə atırdı. Jyxydan ajılıb, korxy içərsində titriyə titriyə kılak asırdım və saatın muntəzəm çıkkıltısı fıqrimi dağıdırdı. Laqin by qibi evdə kalmak jyxylarını çox qərurdum və belə jyxyları qərəndə heç vakt ajılmı,ədim. Məni həmişə baız azagı yçyrdym və qəlib ja qollara duzurdu və ja-da jerə dəjirdim.

Qolyn içərsinə duzduqdən sonra qolyn aralarından baxıb Zəvzəji qərdum. O isə jyxarıda əjləzib, zeytan qibi səvinirdi. Və jenə də agacı silqəlijirdi. O saat öz yfyly və xırlıtlımlı qəsdim. Çunqu artıq agacda dejdim və korxyrdym qı, səsimə jırtı,əci hejvanlar qəlsinlə.

Orası da jaxzı jadımdadı qı, səsimi qəsən qibi, jazlı qəzlərimi açıb jymdykca lızık qəzlərimdə dəjizilirdi. Baxıb qərdum qı by qola duzməqdən bir o kədər xəsarət çəqməmişəm. Bədənimin bə'zi jerlərində dərim və tuqlərim didilmizdi. Bydagın bir tilizqəli ycy bir dujməjə kədər kolyma batmı,ədi. Sag bydym isə bərq jerə dəjdijinə qərə çox ziddətlə ağırlı,ə və əzijjət verirdi. By xəsarətlər o kədər də əhəmiyyətli dejildilər; çunqu butun sumuqlərim salamat idi və insanın ətindəqi jara isə o vaktlar çox tez sagalırdı. Hər halda jaman əzilmizdim və bydymın jaranlıgı uçun tamam bir həftə surunurdum.

Sonralarda da qollarda yzandıgım zaman evsizliq dərdu məni həjəcana qətirirdi. Heç vakt anamı və Zəvzəji fıqirimə qə-tirməq istəmirdim. Kılın və dəhəzətli mezəjə qədə bilərdim. Bir agac tapıb özümə məsəqən edə bilərdim. Jeməq məsələsi isə asan

idi, həm də jeməq tapmağın jolyny bilirdim; xusysən, bir ilə kədər idi qi, jeməji mənə anam vermirdi. Anam kajğımlı yalnız by tərəfdən çəqirdi qi, məni qəzlujur və muhafəzə edirdi.

Javazca qoldan çıxdım. Bir dəfə dənub Zəvzəyə baxdım və qərdum qi, o hələ zinliq edir və agacı silqəlijir. By mənə xəz qəlmədi. Jaxzı bilirdim qi ehmal olmak lazımdır. Dunjaja by ilq çıklızılmda çox ehtijatqar olmak lazım idi.

Haraja qədəcəq oldygymy özüm də bilmirdim. Jalnız orasınlı duzunurdum qi, hər halda nə olyrsa-olsyn, Zəvzəqdən yzaklazmalıjam. Agacları dırmaızıb, saatlarla qəzirdim, birindən o birinə atılırdım və heç bir dəfə də olsyn jerə duzmurdum. Laqin haraja qətdijimi bilmirdim və tərəddud içində idim. Təbiidir qi, butun tajfamız qibi bəndə də məntik jox idi. Byndan başka hələ yzak idim və tez-tez jolda dajanıb ojnyjyrdym.

Evdən çıxandan sonraqlı facəələr durust jadılmda dejil və karlızıkdır. Jyxylarılmda onlar joxdyr. Mənim iqinci «mənlijim» xusysən by dovrə dajir çox zej ynytmyzdyr. Həm də qərdujum cur-bəcur jyxylarılmlı biri - birinə baglaja bilmirəm qi evdə və agacda oldygym ilə magarija qəldijim vaktların arasılndaqlı dovri muəjjən edə bilim.

Jadılmdadır qi dəfələrlə mezənin ortasılndaqlı açıklıga çıxmızam. Agacdan duzub cəld by açıklıkdən kaçırdım. Jaglızlı, ja ajdın və qunəzli qunlər oldygy da jadılmdadır. Vakta tabe' olyb yalnız qəzməli idim. Xusysən jaglız altında qəçirdijim agr hallarılmlı çox tez-tez jyxymda qərudum. Ac kaldıklarılmlı və acliğılmlı nə ilə rəf' etdiqlərimi də çox qərudum. Qiçiq təpələrdə dazların arasılnda qiçiq qərtənqələləri dytdygym çox jaxzı jadılmdadır. Bynlar dazların arasılnda kaçırdılar və çoxy sivistirdisə də, bə'zlərini dazların ustundə atılıb dytyrdym. Ancak by təpələrdə olan ilanlar məni jaxın kojmyrdylar. Onların mənimlə izi olmyrды və dazların ustundə yzanıb qunəzdə kızınlırdılar isə də, mən çox bərq korxyrdym və qərəndə elə kaçırdım qi, qıyja məni kovyrдыlar.

Byndan başka mən agaclarılın kabıglınlı da qəmiridim. Qal və qəj kabıglı və içərisi sud qibi olan kozy da, kabıglı ilə barabar jedijim çox çətinliqlə jadılma duzur. Fəkət çox sancılndıglım və bərq karılın agrılslına dytyldyklarılın ajdıncaılına xatırmdadır.. By sancılar bəlgə də qal koz ja qərtənqələ jeməqdən əmələ qəlirdi. Ancak jadılmdadır qi, çox vakt sancılınln ziddətindən saatlarla jer ilə uzu kyjly surunurdum.

V.

Mezədən çıxdıkdan sonra bəzilə qələndən hadisələr muntəzəm sərətdə xatırlımda deşıl və bir kədər karlıkdır. Əzumu mezədəqi bəjuq aşıklılığın janında qərurəm. Bir tərəfən yca kajalar kalkılız və o biri tərəfdən çaj axır. Çajın qanarları sıldırım kaja idi və bə'zi yerləri jamaalı və cıglılı idi, çajın qanarındaqi magaralarda jazajan tajfa sy uçun byraja qəlirdi.

Byra, tajfanın jazadılığın yerlərin hamısından artıq məsqyn idi. Byrada hər yerdən çox jazılırdılar. Janlız da olsa byra bir qənt deməq olır. Anam, Zəvzəq, mən bir neçələri (ibarə dogry isə) zəhərin jakılığındaqi qənt əhli idiq. Dogry qetsə idim bir saata kədər oraja çatardım; laqin by joly bir həftəyə qetdim.

Heqajəmizə kajıldalım. Mezənin agzından baxılıb kajalardaqi magaraları, aşıklılığın və bylaga qədən cıglılı qərdum. Mej-danda əz tajfama mənsyb olanların çocyklarını qərdum. Hələ tam çaga iqən, butun bir həftə jalıız qəzmişdim isə də əz tajfamızdan heç qəsi qərməmişdim. Təq və korxy içərsində jazılırdım. İmdi isə əz tajlarımı və əzumə bənziyənləri qərduqdə səvindiymdən əzumu onlara sarı atdım.

Sonra təəccublu bir iz oldy. Tajfadan bə'zləri məni qərub kızırdılar. Bynlar kızırdıkdə, hamı korxydan kızırlıb dağılızdılar. Atıla-atıla kaçıb kajalara dırmazdılar və magaralara soxylyb qizləndilər... bir qıçiq çagadan başka hamısı kaçıb qizəndi. Karlıkdıkdən by çaganı ynytmyzdyar. O, kajaja kızırlıb jazıkcasına həqururdu. Axırda anası qahadan sıçrajılıb balasının janına qəldi; balası ony qərub əzunu ona sarı atdı və bərq kycakladı. Anası ony magaraja apardı.

Lap təq kaldım. İçərsində by kədər zenliq olan by aşıklık bir an içərsində bozaldı. Jalıız və gəməyin əjləşdim. Tajfanın nə səbəbə məndən kaçıdılığın anlıja bilmirdim. Sonralarda onların adətlərini əjrəndiqdə səbəbini anladım. Onlar, mənim hovlənaq mezədən çıkdılığımı qərduqdə, quman etmişlər qi məni bir jırtıcı kovyır və ona qərə də mənim gəflətən çıkmagımdən ərqüz-müzlərdir.

Əjləşib magaraların jollarına baxanda qərdum qi, butun tajfa məni qudur. Az çəqmədi qi bazılarını çıxardılar. Bir az qəcmədi çagılızməga başladılar. Mə'lym oldygy uzrə korxydan kaça - kaç duşduqdə, onların hamısı əz magarasına kaça bilmijib, hərəsi bir yerə soxylymyzdy. Yzaklarının bə'zlərini başka magaralardan tapdılar. Analar əz yzaklarını ad ilə çagıra bilmirdilər. Çunqu o vakt hələ ad filan jox idi və ağılımızda qəlmirdi. Heç birimizin adı olmadılığından hamımız adsız idiq.

Analar kızırmaga başladılar və yzaklardan hər biri öz anasının səsinə tanıyırdı. Belə qı əjər mənim anam da byrada olsa idi, mən də by minlərcə anaların səsləri arasında onyn səsinə, və o da mənim səsimi tanıyardı.

Bir müddət by çağırışların səsi qəsilmədi; çünqu onlar korxydan öz mağaralarından baxıra çıxma bilmirdilər. Nihajət biri çıxdı. O, mənim qələcəyimdə bəjuq rol oynamalı imiz, həyatımda onyn çox bəjuq məna və əhəmiyyəti oldy. By isə heqajələrimdə haman (Kızılqöz) dedijimdir. Onyn alavlı qəzləri və qəzunun kızıllı (kırmızı) pərdələri bəjuq təsir byraxırdı və özünün də çox kızıllı oldygyny bildirirdi.

O hər cəhətdən nəhəng bir zey idi. Bədəncə çox bəjuq idi və jəkin juz jetmiş qirvənqəyə kədər qələrdi. Zənnimcə o bizim tayanın içərsində hamıdan jəqəsi idi. Mən, Od adamları və Məzə adamları içərsində də by bəjuqlüqdəsini qərməmişdim. Bəzən gəzetələrdə imdi qı bykserlər və pəhləvanların təsvirini okydykda bilməq istərdim qı bynlardan ən yaxşıların ona galıb qəlməq üçün heç ymyd jeri ola bilirdimi?

Byna mən çox bəjuq zühə edirəm. O təq bir barmagı ilə bynların butun damarlarını dartıb koparırdı. Əlinin tərsilə bir jymryk vursa idi, bynların qəlləsini jymyrta kabıqı qibi əzərdi. Dəhşətli ajagı (ja-da dal kılçıl) ilə bir təpiq vursa idi, bynların karnını çıxardı. Əlini atıb bynları dytsa idi bojnlarını byryb uzərdi. Mən bilirəm qı, bynları dizləri ilə dytsa idi bir an içərsində bojnlarının zah damarını və bellərinin sumuqlərini qəmirib uzərdi.

O əjləzdiji jerdə öz vəziyyətini dəjizmədən ijirmi fyt məsafəjji atıla bilərdi. Bizim fəxr edəcəjimiz byrasında idi qı çox tuqlu dejidliq. Ony isə bəzdan-baza həftə kılaklarını belə tuq basmışdı. Jalınız əl ajaklarının içində və qəzlərinin altında tuq jox idi. Hədsiz dərəcə çirqin idi. Agzının jarıqı çox dəhşətli, alt dydagı sallak və bəjuq də olsa, qıçiq qəzləri ilə dodayılın arasında bir ahəng var idi.

Kızılqöz by idi. O, çox ehmallıqla öz mağarasından çıxıb, azagı endi, e'tina etməjib və sajmamazlıqla mənə qəz jetirib, bələd olmaq istijirdi. Jerijəndə belini bir balaca kabaga əjirdi və kolları elə yzın idi qı hər kədəm atdıkdə əl barmaklarının bəndlərini jərə dajıjırdı. Jerijəndə belə jarım dyrmış halda qədirdi və o kədər qobyd və nahəmvar idi qı muvazənə saklamak üçün əllərini jərə dajıjırdı. Laqin inanınız qı, o hər dert əl ajagı ilə juqurə bilərdi. By dyryzda bizim hamımız qobyd idiq. Hələ bir az da artıq dejelim bizlərdən çox azları jurujər-

qən, barmaklarını, jərə vyra bilirdi. Bynlarda əsillərinin atavizmi nizanəsi az idi isə də əslinin nizanaları, Kızılqəzdə çox qərunurdu.

Bəli, by əsli nizanalar atavizmdən idi. Biz, ağaclarda və bydaklarda qeçirdijimiz həjata, byraxıb tam by dövridə jerdə jazamaga başlıyırdıq. By jer həjatı, uçun yjgynlazmak dövrində bir çox nəsillər iztiraq etmiş və qeçmişdir; və by yjgynlazma ilə barabar bizim adət və sima (qərqəm)miz da dəjizilirdi. Kızılqəz isə çox qeridə kalmış ağacda jazajanlardan idi. O, bizim tajfanın içərsində dogyldygy uçun də bizim aramızda kalmışdı. Həlikətdə isə onyn əsli tərəfləri (atavizmi) çox canlı idi və bizim içərmizdə kalmak onyn jeri dejil idi.

O, by açıqlıkdə, artıq ehmallıq və dikkətlə jerijirdi və qollara fiqir verirdi. çalırdı, qi axtardı, hejvanı qərsun; çünqu onlar jəkin etmişlərdi qi, məni kovan bir hejvan vardır. O məne fiqir vermədən belə qəzdiji zaman tajfa tamamilə magaralardan çıxıb bakmaga başladı.

O, zahirən byrada qizli bir korky olmadıqlını jəkin etdi və əvvəl dyryb bakdı, cıqlar ilə bylaga dogry kajıtdı. Məne jakın qldisə də mini qərmurdu. Oldykca janazdı və birdən-birə fəvkuladə sürətlə məne bir zapalak çəqdi. Tamam on iqi fyt yçdym. Zapalak kuvvətli oldygyndan kylakların dytyldysa, jənə də magaraların janından kalkan bərq kəhkəhə səsinə ezitdim. By zərafət idi və tajfa heç olmazsa o qun əjləndi.

Beləliqlə məni tajfanın içərsinə kabyl etdilər. Kızılqəz artıq məne heç e'tina etmədi, mən də istədiyim kədər sərbəstəsinə həqurub, xifət edə bilirdim. Tajfanın dizilərindən bə'zləri maraklanıb ətrafına toplazdı, mən onları tanıdım. Qeçən il anam ilə koz jılgmaga qədəndə onları qərmüşdüm.

Bir azdan sonra bynlar da məni byraxıb qetdilər və bynların əvəzində onlarca maraklanan və nadinc yzaklar ətrafını burudu. Ətrafına toplazıb, məni barmakları ilə bizlijirdilər, aqlz byrynlarını əjirdilər, məni itəlijirdilər və zinqildijirlərdi. Korxmuşdym və bynların hamısına bir muddət dəzdüm. Niha-jət hirslənib, onlardan ən sırtıqlını və nadincinin üzərinə atıldım. By Sallakkylak idi. O, dajanıb fiqir verəndə yalnız bir kylagını tərpədə bilirdi və ona qərə də mən ona Sallakkylak adı verdim. Onyn tərpənmijən o biri kylagı isə həmişə sallanırdı. Nə cur olmyz isə bir dəfə onyn əzəlatına xəsarət toxynmyz və ona qərə də artıq bir kylagını tərpədə bilmirdi.

O məne jakınlazdı və biz, qiçiqlərin arasında olan qibi dalazmaga başladık. Biri-birimizi dizlijirdi, cırdı, tuqlə-

rini didirdiq, çimdiqlijirdiq, və jerə jıxlırdı. Orası da jadımdadır qı biz kollezdə dedijimiz «jarım nelson» usylyny da tətbiq edirdim. Ləqin by muvvəffəkijjətim çox davam etmədi. O kılçasınlı (dal kolyny) katlıjıb, məni elə itələdi qı, az kaldı karnım cırlıslı, özümü mudafəə etməq üçün ony byraxdı və sonra jenə də dytyzdyk.

Sallakkylak bir jaz məndən bəjuq idisə də mən ondan çox acıqlı və hirsli idim; by isə ony kaçırtdı. Ony kovmaga başladım. Açıqlıqı qeçib; çaja qədən cıqlı ilə kaçırdı. Ləqin o byralara jaxzı bələd idi, çajın janından kaçıb, o biri cıqlıra kalxdı və byradaqı açıqlıqı qəsmə jol ilə qeçib, bəjuq magaraja qırdı. Mən də heç bir fiqir və mulahəzə etmədən onyn arkasınca by karanlık magaraja qırdım. Byraja qırən qibi bərq korxdım. By vaktə kədər əmrumdə magaraja qırməmizdim, magarada həqurub, aglamaga başladım. Sallakkylak mənə istehza edirdi və karanlıkda birdən-birə başımın üstünə jıxlıdı. jeni dytyzma olmyjacagını bilirdi və o saat da kaçdı. Mən onynla magaranın çıxacagı arasında idim; o da mənim janımdan qeçməmişdi. Ləqin mən ony qərmurdum. Dikkətlə kylak asırdımsa da onyn harada oldygyny anlaja bilmirdim. Ağılımı zaırlımdım. Magaradan çıxıb, əjləzdim və dajanıb ony qıddım.

Onyn magaradan çıkmadıqlı mənə jəkin idi. Bir neçə dəqiqə qeçməmişdi qı, dirsəjimdən kapdı. Jenə ony kovladım; o jenə də magaraja kaçdı. By dəfə mən lap magaranın agzında dajandı. Javazcadan bir balaca qerijə çəqilib, qıdməjə başladım. O magaradan çıkmadısa da jenə əvvəlqi qibi dirsəjimdən kapıb kaçdı. Mən ony üçüncü dəfə də magaraja soxdım.

By səhnə hələ bir çox dəfə tiqrar edildi. Nihajət mən də magaraja qırdım, dikkətlə ony axtarmaga başladım. çox maraklanırdım. Onyn byradan necə çıkdıqlınlı anlaja bilmirdim. O hər dəfə magaraja kaçırdı, və byradan çıkmırdısa da dirsəjimdən kapıb kaçırdı. Beləliqlə bizim davamız qızlin-kaç ojny-na döndü.

Aralıkda jorneygymyzy alıb butun qunu bynynla məzgyıl oldyk, aramızda ojyn və dostlyk əlakəsi duzəldi. Nihajət o heç məndən kaçmırdı da; biz bir birimizi kycaklıjıb koza əjləzdiq. Bir azdan sonra magaranın sirrini mənə açdı. Əlimdən dytyb, məni magaranın içərsinə apardı və magaradan komzylykdaql o biri magaraja dar bir çatlak var idi və byradan təmiz hava qəlirdi.

Artık jakın dost olmyzdyk. Bazka yzaklar tüzädän ätrafıma jıgılıb, mənı incitməq istijändə o mənımlə barabar onlara hucym edirdi. Özumuzu elə hiddətli sakladık qı, yzaklar bizdän əl çəqdirər. Sallakkylak qəndini mənə tanıtdı. Onyn söz tədariqi az oldygy uçun tajfanın həjata və adətlərindən mənə az bir zej nağıl edə bildi. Laqin mən onyn hərəqət və tərpnizlərinə dikkət verib, çox zej anladım və o mənə cur-bəcur zeylər və yerlər qəstərdi.

Mənı magaralar ilə çajın arasındaqı açıklıqı və mezəjə apardı. Byrada, ağacların arasındı dojnca yer qəqu jediq. Sonra çaja qədib sy içdiq və magaraja kalkdık. Cıgır ilə çıxar qən jenədə Kızılqözə rast qəldiq. Mənım ağılıma heç bir zej qəlmədən Sallakkylak qənara sıçıradı və tərpnin dalında qızlandı. Mən də ixtijarsız özumu onyn dalınca atdım. Jalnız atılandan sonra Sallakkylagın nədən korxıdygyny bildim. O alavlı qəzlərini qəzdirə-qəzdirə cıgıra enən Kızılqözü qərmüzdü. Qərdum qı ony qərəndə butun yzaklar da bizim qibi kaçırdılar; bəjuqlər isə ona dikkətlə baxırdılar və qənara çəqilib, jol verirdilər.

Toran kavlızdi və açıklık bəzaldı. Tajfa tamamı ilə magaralara dolyzdy. Sallakkylakda mənı qecələməjə apardı. Bazka magaraların üstündəqi yca bir hundur kajaja dırmazdık və azagıdan qərunməjən bir çatlagın agzına qəldiq. Sallakkylak oraja soxyldy. Mən də onyn ardınca çox çətinliqlə (qecid çox dar idi) soxylyb, qıçiq bir magaraja duzdum. Byra çox alçak idi, hundurluju iqi fytdan, eni və bojy isə 3-4 fytdan artık olmazdı. Byrada biri-birimizə, sıgılıb, butun qecəni jatdık.

VI.

çox çəqmədi qı, bəjuq magaraların janında ən çapık və koçak yzaklar ilə ojnar qən by magaraların bəz və sahlıbsız oldygyny bildim. Qecələr onlarda heç qəs jatmırdı. Jalnız darıskal magaralada jazırdılar; çunqu magaralar nə kədər darıskal olsa idi, bir o kədər də korxysy az idi. Bynyn səbəbi o idi qı, qınduz və qecələr həjatımlıqı haram edən jırtıcılardan korxyrdyk.

Sallakkylak ilə qecəni qecirtdijimizin ertəsi qunu darıskal magaraların jaxzılıqlının illətini əjrəndim. Dan jeri kızaranda açıklıkda bir iti diz pələnqı qərundu. Bizim tajfadan iqi nəfəri ajılıb jyxydan dyrmyzdy. Onlar pələnqı qərən qibi kaçdılar. Karlıxdıklarından kajadaqı çatlıqı dırmanılıb çıxa bilmirdilər.

Bəlqə də pələnq onları izlijirdi. Byrasını deyə bilmərəm. Hər halda kaçıb, dünən Sallakkylak ilə mən ojnadıqlım magaraja qirdilər.

Daha içəridə nə oldygyny deyə bilmərəm; zühəsiz qi onlar içəridə qi keçiddən o biri magaraja keçmişdilər. By keçid Itidiz üçün çox dar idi. Itidiz çox narazı və acıqlı çıxıb qetdi. Qərunur qi, qecə avında əlinə bir zey keçməmişdi və bizdən birimizi jəməyə ymydlanmışdı. Birdən başka magaranın agzında içəriyə kaçan iqi nəfəri qərdü və onların ustunə atıldı. Əlbətdə qi, onlar birinci magaraja soxyldylar. Itidiz daha da artıq hirslandı və bağlandı.

İçərimizə karlılık duzdu. Dejinərəq və zinqildijərəq bəjuq kajadan kaçıb, bütün çatlaklara dolyzdyk.

Hamımız ağız qəzumuzu əjirdiq və özü də bərq əjirdiq; çünqu by iz bizim idi. Iti diz qibi biz də hirsənmişdik, amma bizim hirsimizə bir az da korxy karlımışdı. Jadımdadır qi, mən də başkaları qibi zinqildijirdim və ağız byrnymy əjirdim. Mən ezumu onlara bənzətmirdim; tuqlərim kabarmışdı, ağız qəzumu çox dəhşətli, acıqlı əjirdim.

Koca Itidiz bir müddət by iqi magara arasında oraja-byraja atıldı. Bizim tajfadan iqi nəfər də bir mağaradan kaçıb o birisində qizlənə bildilər. Kajanın ustundəqilər isə izə başladılar. Pələnq hər dəfə qərunəndə biz ona dəz atırdıq; əvvəlcə dəzı tyzlamış, dağınık atırdıq. Ancak sonra qucumuzu toplyjyb, dəzləri tyz atırdıq. Belə bombardıman etdijimizə qərə Itidizin dikkətini cəlb etdiq və o daha da artıq kızışdı. Qudduju o iqi nəfər kaçanlardan əl çəqib, bizə sarı kajaja tyllandı. Surunçəq və jyvarlanan dəzlərin ustu ilə dırmanırdı və bağla-bağla azagı suruzurdu. Byny qərcəq hamı kaçıb magaralarda qizləndi. Byrasını ondan bilirəm qi, mağaradan başımı çıxardıb baxanda kajanı boz qərdüm, səbəbi isə Itidizin surunçub ycması olmyzdy.

Səvinc bir hal kızgırdım və jenə də kajanın ustu zinqildəjən dəstələr ilə doldy və iləriqindən artıq dəz jagmaga başladı. Itidiz lap dəli oldy. Jenidən kajaja hucym etdi. Hətta bir dəfə birinci çatlaga jetizdisə də içəri qeçə bilmədi. O hər dəfə atıldıkca biz çox urqurduq. Əvvəlcə çoxymyz içəri soxylyrдық. Ancak bir neçəsi bajırda kalıb, dəzla bombardıman edirdi. Bir azdan sonra hamı bajırda kalıb, dəz kalığına başladılar.

Itidiz əmründə hələ by qibi dəz kalığı qərməmişdi. By iz, xusysən, by qibi qicıq bojly və zəif bir tajfanın ona ustun qəlməsi, zəxsijətinə toxyndy. Azagıda dajanıb bağla-bağla və

kyjrygyny çırpa-çırpa bizə baxırdı və özünü daşdan koryjyrdy. Mən, bir dəfə daş atanda o başını jyxarı kaldırdı və daş lap onyn byrnyna dəydi. O tam dört fyt havaya atıldı və byrnynyn ağısından və qəzləmədiji by izdən bağrırdı və mıldırdı.

Itidiz basılmıdı və byrasını özü də bilirdi.

Əzəmətlə daş kalagının altından çıxdı. Sonra açıqlığın ortasında dajandı, ağı baki ilə dönüb bizə sarı baxdı. Jeməji əlindən byraxmak istəmirdi və biz onyn üçün ləzzətli tiqə idiqsə də əlinə qeçmirdiq. Onyn belə dyryz və qərqəmi bizə qulunc qəldi və bərqdən qulməyə başladı. Hejvanlar istehza səvməzlər və onlara istehza edəndə hirslənirlər. Bizim də qulməjimiz Itidizə bərq tə'sir etdi. Bağrı ilə jənindən kajanın jənina döndü. Bizim istədiyimiz də elə by idi. Muharəbə ojn və əjləncəyə döndü; ony daşa basmak bizə ləzzət verirdi.

Laqin hucymy çox davam etmədi, çox tez ağı başına qəldi bir də qi bizim qullələrımız ona çox zərər vyrmyzdy. Onyn bir qəzu ziddij mənim jaxşı jadımdadır. Atdığımız qullələrin biri dəjib qəzunu zizirtmişdi. Mezənin ağında dajandıqı, və axırda onyn mezəyə çəqildiji də mənim jaxşı jadımdadır.

Tuqlərini kadardı, kyjrygyny çırparak, ağıni əjib və dönüb jan dizlərini bizə qəstərdiji də xatırlımdadır. Nihajət son dəfə bir daha bağrırdı və ağacların arasında itdi.

Biz, sonra mağaralardan çıxıb, kajadan kopan daş parçalarındaqı, onyn dırnaklarının jərinə baxırdıq və mıldıldaşırdıq. Kəza mağarada qizlənənlərdən biri yzak idi. Onlar mağaradan loğalq ilə çıxdıqda ətraflarına topladıq. Birdən by yzağın ana-sı camaatın arasından sıçrııb çıxdı; çox hirslənmişdi. Yzağının usunə jujurdu və qupə qirən karı qibi zinqildijərək onyn ky-laklarını və tuqlərini çəqirdi. By yca bojly və çox tuqlu bir dizi (arvad) idi. O yzağın dəjduqə bizə ləzzət verirdi. Qulməqdən az kalırdıq jıxlak; biri-birimizdən jayırdıq və səvindijimizdən jerdə jyvarlanırdıq.

Bizim tajfa, by kədər korky içərsində jəzadıqlıqza baxmıjarak qulməji çox səvirdi. Uymən biz çox naj və qəfcil idiq; bir zej qulməli qərunduqda, qulməqdən iqi kat olyrdyk və bizi quldurməq çox asan idi. Bəli, inanız qi biz qulməq bacarırdıq və lap çöpə qulən idiq!

Butun bizi dəhəzləndirən hejvanlar ilə də Itidiz ilə etdiyimiz qibi rəftar edirdiq. Çıqlırlarımız və bylaklarımız, özümüz də saxlııb bizim jərə qələn butun jırtıcıların həjatını zəhərlijirdiq. Hətta ən dəhəzətli jırtıcıların başına elə ojn açırdıq

qi, bir daha jərlərinmizə qəlməji tovba edirdilər. Səz joxdyr qi biz onlardan zəif idiq; laqin hijləqar və korxak idiq və by hijləqarlık korxaklık və ehtijətqarlıqlımlıza qərə də dunjanın elə dəhşətli zamanında sag baz dolandırıldı.

Məncə Sallakkylak bir jaz məndən bəjuq idi. O, öz qeçmizi haqqında mənə heç bir zey nagıl edə bilmirdi. Mən heç vakt onyn anasını qərmədim uçun quman edirdim qi jetim idi. Ata isə bizim nəzərimizə qəlmirdi. Evlənməq vardısa da, çox çirqin bir halda idi və cuftlər tez-tez dalazır və ajrılırdılar. İndiqi adamlarda talak usuly var; laqin bizdə kanyn jox idi. Bizdə hər zey adət uzrə idi və adətlərimizdə də birlik jox idi.

Bynynla barabar (heqajəmin dalısı da qəstərəcəqdır) biz jalnız bir arvadlık bilirdiq və bir arvadlıqlı qəzləjən tajfa bir neçə nəslidən sonra çox kuvvətli olyrdu. Hələ by azdır jaldımdadır qi, mən dogylanda bizim komzılygymyzdaql agaclarda biri-birini səvən bir neçə cuft jazılırdı. Bizim tajfanın həjatı bir arvadlık uçun əlverişli deşil idi və sadık olan cuftlər zıbhəsiz qi, by səbəbə qərə ajrılıb, ajrıca jazılırdı. By qibi cuftlər yzın illərə bir jerdə əmur sururdulər. Erqəq və ja dizisi ələndə isə sag kalanı əzu uçun jeni joldaz tapırdı.

Tajfanın içərisində jazadıqlım ilq qunlərdə bir zey məni çox hiddətləndirirdi. By da onların zimal-zərk tərəfə karzı bəslədiqləri anlaşılmaz korxyları idi. Hər qəs dikkət və iztirab ilə zimal zərk tərəfi qudurdu.

By movsimdə jər qəqu (zərdə) həmişəqindən jaxzı olyrdu. Mən Sallakkylak ilə mezəjə jər qəqu jəməjə qədəndə Sallakkylak çox korxak olyrdu və urqurdu. Jakındaqlı kart və ja-da naziq jər qəqulərini jıqlıb jəməjə razı olyrdu və bir az irəli qədib heç əl dəjməmiz zərdələrdən jıqlıb jəməq istəməzdiq. Mən bir az irəliləjəndə mənə acıqlanırdı və dalazırdı. By tərəfdə dəhşətli bir təhluqə və korxy oldygyny mənə kandırırdı; fəket dilimizin zəif və səzlərimizin az oldygyna qərə by korxynyn nədən ibarət oldygyny mənə anlada bilmirdi.

Onyn deşinib və məni ciddi syrətdə səjdujunə baxmıjaraq mən dəfələrlə qədib, jaxzı və ləzətli jər qəqləri (zərdə) jıqlıb jējirdim, çox sajk olyrdymısa da bir korxy qərmurdum. Həmişə jakındaqlı agac ilə aramızda olan məsafəmizi nəzərə alırdım və bilirdim qi, birdən-birə Kızılqənqli və ja-da koca İtidiz bir jandan çixsalar onları ətub qeçərəm.

Bir dəfə qun ortadan sonra qəntdə dəhşətli bir haj quj kopdy. Butun tajfa nihajət dərəcədə həjacanlanmızdı və by həjəcanın səbəbi korxy idi. Hamı kajanın ustə çixıb, barmakları

ilə zimal-zərk tərəfi qəstərirdi. Mən orada nə oldygyny bilmədim sə də, öz qiçiq magarama dogry kaçmaga baçladım. Jalnız qəlib çatdıkdan sonra dənub dala baxdım.

İlq dəfə zimal-zərk tərəfdə çajın qanarında əsrar-ənqiz bir tustu qərdum. By, butun əmrumdə qərdujum hejvanlardan ən bəjuqu idi. Mən, bynyn ycy-byçagı olmyjan və baçını ağaclara yzadıb irəli qeri tərpadən bir nəhəng ilan oldygyny karara aldım. Laqin həmcinslərimizin rəftarından anladım qi, tustu öz əzlujundə korkyly bir zej dejilmiz və onlar başka bir zeydən koxylarmız. Nədən? Anlaja bilmədim; onlarda mənə qəstərə bilmədilər. Laqin çox çəqmədi qi onyn Kızıl rənqdən, koca itidizdən, ilanlardan və umymən hər bir zeydən korkyly oldygyny və by cur korkyly başka bir zej olmadıgını jəkin etdim.

VII.

Diziklik jalnız jazıjan başka bir cavan idi. Onyn anası magaralardan birisində jazılırdı. Ondan sonra anasının iqi yzagı da olmyzdy və ony oradan kovyb, öz başına byraxmızdılar. Neçə qundən bəri by izi qərduq və çox ləzzət çəqirdiq. Diziklik magaradan qetməq istəmirdi və hər dəfə anası magaradan çıxanda oraja durtulurdu. Anası kajıdıb ony magarada qərəndə hədsiz dərəcədə hirslənirdi. Tajfanın jarısı by izi qudurdu. Əvvəlcə magaradan onyn səjuzləri və kləklrtisi ezidilirdi. Sonra zərbələrinin səsinə və Diziklikin zinqiltisini ezidirdiq. Belə olanda qiçiq yzakların da ylaşması bynlara karızılırdı. Nəticədə qiçiq vulkan atdıgı qibi, Diziklik magaradan bajıra atılırdı.

Bir neçə qundən sonra kəti syrətdə bajıra atıldı. Diziklik by açıklıgın ortasında qimsəsiz kalıb öz dərđinə aglılırdı. Jarım saata kədər agladıkdan sonra mən və Sallakkylak ilə barabar jazamak uçun bizim janımızza qəldi. Magaramız darıskal idisə də bir kədər sıklıçdıkdə uçumuzə də çatdı. Çox qecələr bir jerdə jatmız oldygyмыz, by Diziklik hakkında heç bir zej mənim jadımda kalmamızdır və səbəbi də odyr qi olan macaranı özüm qərməmişəm.

Facəə qun orta çagı olmyzdyr. Biz, səhər dojnca jer qəqu jejəndən sonra ehtijatsızca ojnajarak, komzy ağaclara dırmaçdık. Anlaja bilmirəm qi, necə olmyzdy qi, Sallakkylak öz adi saçıklıgını ynytmyzdy. Bynyn səbəbi jəkinən ojnaklamagımız idi. Yzyn muddət ağaclarda «əl məndə» ojnadık. By nə kədər ləzzətli bir ojnı idi! Mə'lymdyr qi on-on bez fyt atılmak bizim qəzumuzə heç də qərunmurdu. İjirmi-ijirmi bez fyt hundurluq-

dən atılmak da bizim üçün heç bir zəj dejildi və istəsə idiq atı-
lardık. Nə kədər bəjuq məsafədən atıla bildijimizi belə deməyə
ehtijət edirəm. Byna baxmıjarak bəjujub, ağırlaşdıkdə bir kədər
ehtijətqar olyrdyk. Fəkət by jazmızda bədənimiz çox elastik
idi və istədiijimiz qibi edə bilərdiq.

Diziklrlk ojnnda çox cəld və çapık idi. Ony dytmak bizim
hər birimizi dytmakdan çətin idi. O ojnnda bir fənd ixtira etmizdi
qi nə Sallakkylox, nə də mən o fəndi edə bilmirdiq. Dogrysy biz
korxyrdyk və curət etmirdiq.

İqimizdən birimiz ony dytanda Diziklrlk bir agaca dırma-
nıb bydaglın lap yəyna kaçırdı. Bydaglın hundurluju təxmi-
nən jetmiş fyta kədər idi. By zaxədən ijirmi fyt azagı və aga-
cın sakindən (luləsindən) on beş fyt qənarında komşy agacın bir
bydagl dyrmyzdy. Biz by bydak ilə onyn dalınca qədəndə Dizi-
klrlk ony silqələməyə başladı. Təbiidir qi by iz onyn dalınca qe-
tməq üçün bizə mane' olyrdy. Ancak iz byrasında dejildir. Biz
ona yaxınlaşdıkdə o, bydagl silqələmijib, byraxırdı. Əlindən by-
raxılan bydak jaj(zənbərəq)qibi idi. Bydak ony azagı atırdı; və
jərə duzərqən bir neçə dəfə elə jyvarlanırdı (maallak vyryrdy)
qi atılıb jənə də by jajlı bydaglın üstünə duzurdu. Bydaglın us-
tünə duzəndə bydak azagı əjilirdi və bə'zi vakt zakkıldıjırdısa
da kılılmırdı. Diziklrlk hər dəfə japrakların arasından təntənə
ilə bizə baxırdı.

Diziklrlgln by fəndini qudurdum. Bydaglın yəyna çatdı və
silqələməyə başladı; mən də onyn dalınca dırmandım. Birdən
Sallakkylox javazca kızırlıb, bizə sajk olmagı bildirdi. Aza-
gl baxıb qərdum qi, bəjuq bydaglın üstündə dyryb agacın saki-
nə kılılmızdır. Mən də jogyn bydakdan jayırdım. Diziklrlk
artık bydagl silqələmədi isə də bydak dajanmıjib öz özünə kal-
xıb duzurdu və japrakları xızıldadırdı.

Kyry bydaglın zakkıldılını eədib azagı baxdım və birin-
ci dəfə olmaq üzrə Od adamın qərdum. O javaz-javaz jər ilə
surunub japrakların arasına baxırdı. Onyn belində və çijinlərin-
də tuqu qetmiş ajl dərisi qərdudə, əvvəlcə quman etdim qi o
vəhzi bir hejvandır. Laqin sonra onyn əl ajaklarını və özünü
butun və ajdın qərdum. Bizə çox bənziirdi. Jalnız ajakları əl-
lərinə az bənziirdi və bir də bizimqi kədər tuqlu dejil idi. Son-
ralarda bildijimə qərə dogrydan da onyn bədənində bizim bədə-
nimizqindən az tuq var idi və bizim tuqumuz isə Mezə adam-
larının tuqundən əjsiq idi.

Ona baxan qibi məni kara basdı: əvət, zimal-zərkin bütün dəhşəti və əsrarnqiz tustusunun arkasında qizlənen by imiz. O korxmalı bir zey dejildisə də, ağıllı, çazdırdı. Kızılqöz, hətta bizim erqəqlərin hər biri ondan çox-çox- korxyly və dəhşətli idi. O, koca qərunurdu və uz qəzu kılızımdı. Tuqləri də ağı idi; hətta bir kılıçası da axslırdı. Heç zühə joxdyr qi biz, ony agacda da jerdə də ətub qeçərdiq. Heç vakt bizi, dyta bilməzdi. Byrası azqar bir iz idi.

Laqin onyn əlində imdijə kədər qərmədim bir zey var idi. By da: Ox ilə qaman di. Ancak bynyn nə oldygyny o vakt bilmirdim. Haradan bilə bilirdim qi, by əjilmiz agac parçasında əlum var imiz. Sallakkylak isə by izi bilirdi. Qeçmizdə Od adamın qərməzdu və onlara dajır bə'zi mə'lymatı var idi. Od adamı ona baxıb agacın o biri tərəfinə qeçdi. Sallakkylak da agacın jyxarı bydagından jayıb o biri tərəfə qeçdi. O həmişə qudurdu qi, agacın saki, onynla Od adamın arasında duzsun.

Birdən-birə Od adamı dajandı. Sallakkylak byny qec qərdü, hələ agacın sakinin dalına qeçməmişdi qi Od adamı qamanı çəqdi. Oxyn atıldıqlını qərdüm. Ox Sallakkylaga dəjmədi və bydagın lap janından qeçib jərə duzdu. Səvindiymdən öz bydagımın üstündə ojnəməyə başladım. By bir ojnə imiz! Od adamı Sallakkylaga bir zey atır. By bizim ojnələri mizə bənziydirdi.

Ojnə davam edirdi və Sallakkylak artıq özünü qəstərmirdi. Od adamı jənədən hazırlandı. Mən öz bydagımın üstündən qeçdim və səs-quj salməyə başladım, ojnəməyə istijidim. Qənləmədən qeçirdi qi by zeyi mənə də ata idi və qərə idim qi vyra bilirmiş. Məni qərdusə də, əhəmiyyət vermədi. Hələ jənə də bydagın ycynda javaz-javaz silqələnen Diziklik onyn dikkətini cəlb etdi.

Birinci ox jyxarı atıldı. Diziklik korxydan və ağılsından zinçildədi. Ox nizanəyə dəjmədi. İz bir kədər dəjizildi. Mən artıq daha ojnəməyə istəmədim. Və titrəyə-titrəyə öz bydagıma bərq-bərq silkilmədim. Dal-dala iqi ox qeçdi və Diziklikə dəjməyə japrakları təqə-təqə havada əjilib jərə duzdu.

Od adamı jənə də öz qamanını çəqib jərini dəjizdi, bir neçə kədəm qədib jənə dajandı. Jaj cınlıdadı, ox atıldı və Diziklik bagıra-bagıra agacdən duzdu. Mən onyn duzdujunu, havada o uz, by uzə azdıqlını və əl ajaklarını çabalatdıqlını qəurdum. Ox onyn sinəsində qərunurdu və o duzərqən japrakların arasında qah qərunurdu, qah itirdi.

O, jətmiz fyt juqsəqliqdən duzdu və bagırtı ilə jərə dəydi. Jərə dəjəndə sumuqlərinin xırçılısı qəldi və bədəni jərə dəjib jy-

xarı atıldı. Hələ diri idi və əl ajagı ilə jeri cürmüklü jarak kılvrılıb, açılırdı. Od adamı onyn ustunə jujurub, bazı daz ilə əzdijidə jadımdadır. Artık bir zey jadımda kalmamızdır. Yzaklıkda mən, həmişə korxydan kızıra-kızıra jyxudan ajılırdım. Jyxudan ajılıb anamı və ja-da tjamı janımda iztirab içərisində qərurdum. Onlar mənim bazımlı sığallılıb dejidilər qi, byrada, mənim janımdadırlar və korxmalı heç bir zey joxdyr.

Sıra ilə dediqdə, mənim o biri jyxym həmişə Sallakkylak ilə barabar mezədən kaçıdımlımdan bazılandı. Od adamı, Diziqlik və by facəə qeçmiş və dalda kalmızdır. Sallakkylak və mən dəhşətlə mezədən kaçırlıq. Sag ajagım jaralanmızdı. Od adamın oxu ajagıma qeçmiş və ajagım janır. Hələ ağıdıdı bəs dejil, Sallakkylagın dalınca qetməjədə məni kojmyr.

Axırlı bir bydaga kılılıb, dajandı. Sallakkylak iləridə idi və kaçırdı. Mən zarılı ilə ony çağırdım. Dajanıb dala baxdı; kajılıb by bydaga mənim janıma dırmandı və dikkətlə oxa bakmaga başladı. Oxy çıkarmak istədisə də ətim bir tərəfdən oxyn iti bazına və o biri tərəfdən isə pərlərinə ilizmişdi, çox əzijjət verirdi və ona qərə də dəzmədim və ony dajandırdım.

Bir kədər byrada dajandı. Sallakkylak çox səbirsizlik və korxy ilə tez-tez iləri baxırdı, mən isə ağılırdım. Sallakkylagın ağırlı bir vəzijjət içərisində oldygy azqar bir məsələ idi. Laqin onyn mənimlə kalmışlıq, mən dostlyk nizanəsi və insan pərvərlik hesab edirəm. By insan pərvərlik və by hiss jırtılıqların hamısından kuvvətli olmaq üçün insanlara çox qəməq etmişdir.

Sallakkylak jenə də oxy çıkarmak istədi və mən ony hirs ilə dajandırdım. Belə oldykda əjilib, oxyn yeyny dizləri ilə qəmirməjə başladı. İqi əli ilə oxy dytyb, qəmirirdi qi ox jaranın içərisində tərpnəməsin. Mən isə ona sarmazmızdım. By səhnəni çox dəfələrlə duzunurəm: İnsanlığın tuly'ında iqi balaca yzak və bynlardan birisi o birinə qəməq etməq üçün öz korxysy ilə mubarəzə edib, kaçırdı və kalır. Mən by yzak, jə'ni mənim by joldazımın qimə bənzədijini duzunurəm və jadıma Daman Pifi-zəfəkət bacılıqların və butun kuvvəli adamların jardımcı və muhafəzəçi dəstələri duzur. Bynların hamısında olan kuvvə Sallakkylakda Jeqədizdə və bazka ibtidai insan pərvərdə də qəbulmuşdur.

Sallakkylak oxyn yeyndan çəqib asanlıqla çıxardı. Mən sıçıradım isə də o məni dajandırdı. Ajagımdan kan axırdı. Zatən ox bir neçə kan damarlarımı jaralamızdı. Sallakkylak kaçıb bydakdan bir neçə japrak dərdi və jarama soxdy. By qəməq etdi və kanı qəsdı: dönub, magaramıza qetdiq.

VIII.

Evdən çıxandan sonra qeçirtidim kiz; ajdın və azqar bir syrətdə jadımdadır. Jyxymda çox vakt əjləzib, sojykdan tit-rədiqlərini qəzurəm. Sallakkylak ilə barabar otyryb, sojykdan qəjərmiziq və dizlərimiz biri-birinə dəjib zakkıldır. Adətən qunəz çıxana yaxın belə olyrды. By qibi səhərin sojygynda biz çox narahat jadırđk. Sojykdan donarak buzuzub qunəzin çıx-masını qəzlujurduq və qunəzdə kızılmaga ymydlandırđk.

Jer donyrды və kalkanda ajagımlızın altında xırlıldırđ. Bir dəfə səhər qərduq qi çajın sy qəturdujumuz jeri donmyzды. By munasəbətə bəjuq muzavərəmiz oldy: Bejinli koca (tajfamızın içərisində hamıdan bəjuq idi) əmrundə belə zey qərməmizdi. Onyn dajanıb byza təəccublu baxdıgı jadımdadır. Jazıkcasına dajanıb baxırdı. Adətən biz bir zey anlamıjanda və bir zeyi anlamak istijib, bacarmadıkdə belə jazıkcasına dajanıb baxırdık. Kızılqəz də byza baxıb dytyldy və zimal-zərk tərəfə baxdı. By izdə elə bil Od adamlarını mukəssir dytyrды.

Əmrumuzdə jalınız by səhər byz qərduq. By kiz bütün qərdujumuz kızlardan sojyk idi. Mənim heç belə sojyk oldygy jadıma qəlmir. Çox vakt quman edirəm qi by sojyk, bütün jer uzunu örtən zimal byzları ilə barabar qəlmizdi və onyn nızanası idi; laqin by qibi byzları heç vakt qərməmiziq. Mənim həmcinslərimin cənyba qəcmələrindən əvvəl çox nəsillər qəcmizdi və onlar öz jərlərində kalıb havaja əjrənmiş və yjgynlazmışdılar.

Həjatımız qah jymyzak və qah sərt qeçirdi. Biz heç bir zeyi iləridən mulahəzə etmirdiq. Aclıjanda jeyirdiq, sysyjanda sy içirdiq; öz vəhzi və jırtıcı dyzmanlarımızdan kaçırdık, qecələr magaralarda qizlənirdiq və kalan vaktımız əjləncə ilə qeçirirdiq. Hər zey ilə maraklanırdık, çox sadə, hijləqar və nadinc idiq. Jalınız korxanda və hiddətlənəndə ciddi olyrдыk və bynynla barabar korxyny çox tez ynydyrдыk, və hirsimiz də çox tez sənurdu.

Mulahəzə və məntikimiz jox idi. Məksədimizə çatmaq üçün də istikamətimiz jox idi. Od adamları by xusysda bizdən çox iləridə idilər. Biz, bə'zən bir məksədə artıq dikkət verir və tə'kib edirdiq və by da həjəcanlanmamızla ajiddir. Mən, by bir arvadlıgı və cuftlərin sədakətini adət hesab edirəm. Laqin Kaçaganın xifət və iztirabını çəqdijim və Kızılqəzə karzı olan dyzmanlıgım isə adət hesab edilə bilməz.

Qerijə və by çox-çox qəcmizdəqi həjatımızla baxanda onyn bəzlygy və mə'nasızlıgı mənə əzijjət verir. Bir dəfə çatlamız bir

kabak qərdum. By kabagın sınık tərəfi jyxarı idi və içi jaglı syjy ilə dolmyzdy. Sy dyry idi; içdim. Hətta by kabagı çaja aparıb, doldyrdym, jarıslını içib və jarıslını da Sallakkylagın ustunə təqdum və kabagı atdım. Kabagı sy ilə doldyryb, öz magaramıza aparmak üçün mənim ağılıma da belə qəlmədi. Ləqin çox vakt qecələr urəjim janırdı və sysyjyrdym (xusy-sən mezə soganı və jemliq jejəndə artıq urəjim janırdı) isə də korxydan heç qəs magaradan dızarı çıxa bilməzdi.

Bir dəfə də kyry bir kabak tapdım. Kabagın içindəqi toxym-lar çıkkıldıjırdı. By kabak bir muddət mənim üçün əjləncə ol-dy; onynla ojnajırdım. By, jalnız ojyncakdan başka bir zej deji-l idi. Byndan bir az sonra isə kabak ilə sy daşımaga başladık. Ləqin by izi ixtira edən mən dejidim. By izi koca Bejinli ixtira etmişdi. Orasını da kejd etməq lazımdır qi ixtira etməyə sını (jəzi) məbyr etmişdi.

Hər halda təfəmmülün içərsində birinci olmaq üzrə Bejinli kabakda sy qətirmişdi. Jəzadıqlı magarada həmişə sy tadarıqi qəturdu. Jəzadıqlı magara oglynyn, jə'ni Qeçəlin magarası idi və o da magaranın bir quncundə jəzi jırdı. Bejinlinin tez-tez kabagın bylakda sy ilə doldyryb, öz magarasına jəvəz-jəvəz apardıqlını qəturduq. Jəmsiləmək hissi mənim həmcinslərimdə çox kuvvətli idi və ona qərə də byny qərub əvvəl biri, sonra iqisi, uçu, özləri üçün kabak tapıb sy daşılırdı. Nihajət by iz bizim üçün adət oldy.

Bə'zən koca Bejinli xəstələnirdi və magaradan çıxa bilmir-di. Xəstələnəndə syjyny Qeçəl daşılırdı. Bir azdan sonra o, da by izi öz ogly Kalındodaga tapılırdı. Sonralar Bejinli xəstələn-mijəndə də syjyny Kalındodak daşılırdı. Jəvəz-jəvəz erqəqlər by izi dizilərin və yzakların bojnyna kojdy-lar. Sallakky-lak ilə mən mustəkil idiq. Biz syjy jalnız özümüz üçün daşılırdık və by qicəq syçylar ojnamakdan çağırılıb, syja qəndəriləndə qu-lurduq və istehza edirdiq.

Biz çox jəvəz-jəvəz tərəkki edirdiq. Biz, - hətta bəjuqlər də - butun əmrümüzü ojnamakla qeçirirdiq. Bizim qibi çox oj-nyjan hejvan jox idi. Əjrəndijimiz az çox zejlərdə bizə ojyn içərisində mə'lym olmyzdy və səbəbi də o idi qi, hər zej ilə ma-raklanırdık. Ona qərə də təfəmmülün içərisində jəzadıqlım butun by muddətdə bizim bəjuq ixtiramız jalnız kabakdan istifadə etməq-dən ibarət idi. Əvvəllərdə Bejinlini jəmsiləjəyərək kabakda sy saxılırdık. Ləqin by dəfə dizilərdən biri (bilmirəm hanqlı) kabaga kəraqilə doldyryb, magarasına qətirmişdi. Byny qəran qibi o biri dizilər də kabakda mezə meyvələri koz və qəq qətir-

məjə baqladılar. Zey daqlmaq uqun daha da baqla vasitələr tapmaq dizilərə məxsydyr. Heq zubbəsiz qi bir dəfə kadınlardan birisinin kabagı qıçıq olmyz və ja-da kabagınlı ynydyb, magarasında kojmyzdy. Hər halda iqi japrak qəturub, nazıq çybyk ilə onları biri-birinə bərqidib evinə mezə meyvəsi qətirmizdi. Nə kədər də bəjuq kabak aparmız olsa idi, jenə də by kədər meyvə qətirə bilməzdi.

Biz, tajfanın içərisində jazadıqlımız butun muddətdə, jalınız by ixtiraları etmizdiq, və by isə özumuzdən ətru ehtijat daqlmaq uqun idi. Səjud agacının çybyklarından səbət toxymak heq qəsin aqlınada belə qəlmirdi. Laqin orası da azqar bir məsələdir qi bizlərdən birimiz səjub çybyklarından səbət toxysa idi, heq zubbəsiz qi o biri kədəmimiz paltar toxymak olardı. Paltar vucyda qəlib, çıplaklıqlımızl ertə idi haja araja çıxacak idi.

By syrətlədə cavan dunja surətlə ilərləjirdi. Laqin hələliq by addınlı atmamızdıq. Biz jalınız hərəqətə baqlıydıq və yzak da qədə bilmirdi. Bizim nə silahımız var idi nə odymyz. Jalınız javaz-javaz öz fiqirlərimizi və sözlərimizi baqlasına deyə bilməyə jenicə baqlıydıq. Jazı ixtira etməq məsələsi isə hələ o kədər yzak qələcəq məsələsi idi qi, mən ony duzunəndə pərt olyram.

Bir dəfə az kalmızdıqlı bəjuq bir qəzfijjat edim. Inqizafımızlın o vaktlarda nə kədər təsadifdən aslı oldygyny qəstərməq uqun kejd edim qi, Sallakkylak karınlıyly olmasa idi, mən iti evləzdirməyə baqlıjacak idim. By iz həttə o vakt zimal-zərk tərəfdə jazıjan Od adamlarının da aqlına qəlməmizdi. Mən onların itləri olmadıqlı əjrənib, bilmizdim. İmdi qərunuz qi Sallakkylagın karınlıylygy bizi neqə nəsillərcə qerijə atdı.

Jazadıqlımız magaraların gərb tərəfində bəjuq bataqlıq və cənyb tərəfində alçak və kajalı təpələr silsiləsi var idi. By təpələrə biz çox az qədirdi, və bynyn da iqi səbəbi var idi. Əvvəlinci səbəbi o idi qi, təpələrdə jedijimiz jeməqlər tapılmırdı və iqincisi də o idi qi, by kajalarda çox jırtıqlı hejvan qahaları var idi.

Bir dəfə mən ilə Sallakkylak by təpələrdə joly itirib və azdıq. Pələnqi klızdırmak və hiddətləndirməq istəməsə idiq, o kajalara çıxmazdıq. Rica edirəm qulmujəsiniz və by iz sizə qulunc qərunməsin. By haman koca İtidiz idi. Biz salamat və xətersiz jerdə idiq. Təsadifən bir qun səhər tezdən mezədə onyn baqlınlı ustə bylyndyk. Japrakların arasında qizlənərəq ona karlı olan nifrətimizi dyjdyrdyk. Bydakdan - bydaga və agacdən-agaca atılıb, onyn baqlınlı ustundən əl çəqmirdi və

bərq həj quj salıb İtidizin qəldijini bütün mezədə jazıjanlara bildirirdi.

Beləliqlə onyn əlini avıandan çıxarırdı. O bizə bağlırdı, kyjrygyny jərə çirpirdi, və ara sıra dajanıb, bizə baxırdı və qyja bizi dytmək üçün düşünürdü. Laqin biz kəhkəhə ilə qulub, ağaclardan zax bydak kırıb ona atırdı.

Pələnqi by qibi acıklandırmək bizim tajfa üçün məzhyr bir sport idi. Bə'zən tajfanın tam jarıslı, qunduz çıxan zir və pələnqi ağacların ustu ilə qudurdu. By iz bizim üçün intikam joly idi. Onlar gəflətən çıxıb bizim tajfadan çoxlarını jemizdilər, və biz də jalmız belə acıklandırməklə onlardan intikam alırdı. By syrətlə onların zəxsijət və gejrətlərinə toxynarak jaxın qəlməməjə məcbyr edirdi. Bir də byndan başka by ojyn çox dadlı idi və bizə artıq dərəcədə ləzzət edirdi.

Xulasə, mən və Sallakkylak, pələnqi tam uç mil mezədə kovaladı. Nihajət bizim istehzalarımızca tab qətirmijib, kyjrygyny kısarək dəjulmuş it qibi kojyb kaçdı. Biz çalışırdıq qi, ondan qerijə kalmıjak. Laqin biz mezənin kylagına qəlib çatan da o bizdən çox aralanmışdı.

Mən və Sallakkylak, byrada bir kədər dolandıkdan sonra bilmirəm nə oldy isə (jəkinən maraklandıgımızca qərə) ağacdən duzduq və açıklıqlı qeçib by kajalı təpələrə dogry qetdi. Yzak qetmədiq; ağaclardan olsa-olsa juz jard aralanmış olardı. Oradaql iti kajalı hərlənib qeçəndə (çox sajlıq qedirdi və birisi ilə təsadif etməqdən korxyrдыk) qunəzdə kızılan üç qucuq qərduq.

Onlar bizi qərmurdulər. Biz isə bir kədər dajanıb onlara tamaza etdiq. Bynlar vəhzi it idi. Kajanın ufuki bir çatlaqlı var idi. Byra jəkinən onların dəlməji idi və anaları onların dəlməqdə kojyb qetmişdi. Quman edirəm qi Sallakkylak ilə mənə mezədən çıkmaga vadar edən yzaklık aləmi, onların da öz dəlməqlərindən çıxıb, ojnəməməjə məcbyr etmişdi. Mulahəzə edirəm qi anaları qəlib onların byrada qərsə idi necə tanbeh edərdi!

Hər halda mən ilə Sallakkylak qəlib, onların ustunə çıxdı və ilərilədiq. Qucuqlər dəlməqlərindən başka qizlənməq üçün bir jər tapmadılar. Biz isə kabaklarını qəsdıq. Onlardan biri ajaklarını arasından sivizib kaçmak istədi. Ajaklarını kıslı ony dytdym. O qıçıq və iti dizləri ilə mənim kolyəmdən jarızdı; kolyəmyın ağırsından ony byrakdı. O, həman dəkikə kaçıb dəlməjinə soxyldy.

Sallakkylak o biri qucuq ilə əlləzirdi. By izi qərəndə dənub çox narazı, bir baxıq ilə baxdı və cur-bəcur səslər çıxarıb, mə-

nim qic və anlamaz bir zey oldygy my özümə anlatmaq istijirdi. Xəcalət çəqdim və ona qərə də öz koçak və bacarıklılığımı qəstərməyə istədim. By dəfə uçuncu qucuju kyjrygyndan dytdym. Qucuq dənub dizlərini mənə batırdı isə də, dytyb onyn bojnyny sıkdım. Sallakylak ilə mən, hərəmiş bir qucuju dytyb, janazı əjləzdiq. Onlara tamaza edib kəhkəhə ilə qulurduq.

Onlar dartılırdılar, mırıldayırdılar və hururdulər. Sallakylak birdən-birə dajandı. Bir hənirti ezitmişdi, biz urqub bir birimizə baxırdıq; hejvanları kızıldırılıb dəli edən bir zey var isə, o da onların balalarına əl atmaqdır. Belə haj-quj koparan by qucuqlər isə, vəhzi it cinsindən idi. Biz bynları yaxşı tanıyırdıq: Onlar suru ilə jujuruşub ot jejen hejvanları həjəcana və korxyja salırdılar. Onların karamal və dag qeçisi surusunə javazca janazılıb kocalarını, xəstələrini və byzojlarını apardıqlarını da qərmüşduq.

Onlar da bizi dəfələrlə qərmüşdülər. Bir dəfə onların bizlərdən bir dizini kovdygyny qərmüşdüm. Kaçılıb elə mezəyə çat ha çatda dytdylar. Dizi jorylmyz olmasa idi, agaca dırmaza bilirdi. Laqin jorylmyz idi və ona qərə agaca dırmaza bilmijib surunçdu, jıxıldı və o saat ony parçaladılar.

Jalnız bircə sanijə biri birimizə baxılıb, avımlızı məhəqəm dytarak mezəyə dogry kaçdıq; bir yca agaca çıxılıb və qucuqləri də özümüzlə çıxardılıb jənədə kəhkəhə ilə qulməyə başladık. Baxılız-by qibi hadisəyə baxmıjarak jənə də qulurduq.

Jalnız imdi çətin bir iz başlandı; əmrumdə belə çətin iz qərməmişdim, Qucuqləri magaramıza aparmak kəsdi ilə jola duşduq. Qledərqən əllərimiz ilə agacdən jayızmak əvəzində isə, yalnız öz zinqildijən əsirlərimizi dytmyzdyk. Bir dəfə azagı duşməyə istədiq isə də azagıda bir sırtılan (qaftar) bizi izlijirdi. By sırtılanlar çox ağıllı idilər.

Sallakkylagın ağıllına bir fiqir qəldi. Japrakları dəstə bağılıb, özü üçün jatak kajırdığı jadına duşdu. Bir neçə uzum mejnəsi (tənəng) kılıb öz qucuğunun ajaklarını bağladı. Sonra bir mejnə də kılıb qucuğun bojnyna bağladı və qucuju dalına atdı. Beləliqlə əl ajakları asyda olmyzdy. Artık dərəcə də səvinirdi mənim də qucuju sarımaglımı qəzləmiş jola duşdu. Ancak byrada da bir çətinliq araja çıxdı. Qucuq onyn arkasında kalmırdı. Əvvəl bəjrünə və sonra da onunə surunçdu. Dizləri bağlı olmadığına qərə qucuq dizləri ilə Sallakkylagın çıplak karnından jayızdı. Sallakkylak kızırdı, az kaldı qi agacdən jıxılısın, və iqi əli ilə bydakdan jayızılıb, özünü saxladı. Bojnyn-

dağı, mejnə kılıldı, və əl ajığı sarılı, qucuq azığı duzdu. Sırtı-
lan naharını kazandı.

Sallakkylagın bərq acığı dytdy və hirsləndi. Sırtılanı səjdu
və təqcə qətməyə başladı. Quçuju magaramıza aparmaga eh-
tijaç jox idisə, jenə də ony aparmak istijirdim. Əz izimdə davam
etdim. Laqin Sallakkylak qibi də etmədim. Quçuğun ajaklarını
sarılmakdan başka dizlərinin arasına bir ağac kojyb ənqini də
məhqəm bağladım.

Nihajət quçuju magaramıza qətirdim. Zənnimcə mən taj-
famlığın içərisində hamıdan inad idim və onyn üçün də belə
etdim. Quçuju kylagından dytyb onsyz da qucuqu magarama
aparnda onlar mənə qulurdulər isə də, fiqir vermirdim. Sə'j və
tələzım nəticə verdi. Quçuju öz magarama çıxara bildim. By
elə bir ojnycak idi qi heç qəs beləsinə maliq dejil idi. Qucuq çox
tez mənə əjrəndi. Ojnaraqən mənə dizləjəndə kylagını çəqirdim
artık dizləmirdi.

Tam mə'nası ilə ona əjrəndim. O mənim üçün bir jeniliq idi
və tajfamlıq da jenilijə səvirdi. O meyvə jemişəndə onyn üçün kyç,
dələ və qiciq dovzan dytyrdym (Tajfamlıq ət də, meyvə də jejir-
di; ava çıxmaq bizim üçün bir əjləncə idi). Qucuq ət jejirdi və
qefi də qəq idi. Qərəqsə mənim janımda tamam bir həftə kaldı.
Sonra bir dəfə magaraja kajıdarqən əlimdə bir jyva jymyrtadan
jenicə çıxmalı kirkavlı qətirdiqdə qərdum qi, Sallakkylak qu-
çuju öldyrub jejir. Ustunə hucym etdim. Magara darıskal oldy-
gy üçün iqimiz də jıxıldıq, diz və dırnaklarımız ilə izə başla-
dıq. İti evləzdirməq məsələsi by dava ilə kyrtardı. Biri birimizin
tuqlərini jolyrdyk, uz-qəzunu cırdıq, dizlijirdiq və dəjurduq.
Axırda davanı byraxıb barızdıq. Sonra da quçuju jediq. çijmi?
Əvət, çij jediq. Hələ o vakt ody qəzf etməmişdik. Butun pişmiş-
çiliq sənətimiz qələcəjin məhqəm bağlı byxçasılığın içində idi.

IX.

Kızılqöz əslinə çox çəqmizdi. Bizim tajfa ilə onyn arasında
çox tafavut var idi: o bizim hər birimizə qərə çox sadə və ibti-
dai bir halda idi. Bizdən dejildi. Laqin biz özümüz o kədər ibti-
dai idiq qi birləzib ony öldurməq və ja aramızdan cıkarmagı
bacarmadıq. O bizdən sərt idi. Çox sərt oldygy üçün bizimlə
jazamaga lajık dejil idi. Həmişə özünün fəna rəftarları ilə tajfaja
zərəl verirdi. Heç zühəsiz qi onyn inqizaf səvijjəsi bizdən çox
azığı idi və insanların inqizafı silsiləsində bir halka təzqil edən
bizlər ilə dejil, o ağac adamlarının içərisində jazamaga lajık idi.

Bizim jazadığımız vəziyyəti nəzərə aldıqda, jənə də o çox sərt və gəddar idi. Öz arvadlarına artıq dərəcə də zylym edirdi. Dogrydyr, əsil arvadı bir idi, amma dəfələrlə evlənmişdi. Heç bir arvad onynla jazamak istəmirdisə də onları məcbur edirdi. Onlar da ona tabe' olyrdylar. Onynla dava etməyə qizilərdən heç qəsin qucu çatmazdı.

Mən çox vakt toran kovyzan saqit zamanları qəzurəm. Butun tajfa bylakdan, çöllərdən, jer qəqu jeməqdən, bataklıklar-dan, və meyvə jeməqdən qəlib magaraların önündəqi açılığa jıgılır. Karanlıq duzən qibi dunja ava çıxan vəhzi hejvanlar ilə doldygyna qərə, biz by açılıqda çox dajana bilmiriq. Jırtıcı hejvanların karzılında insanların by ata-babaları dajana bilmijib, korxydan titrəyə-titrəyə öz dəlməqlərinə dolyzyr.

Magaraja dolyzmamıza bir neçə dəkikə kalmışdı. Butun qunu ojnyjyb, hamımız çox bərq jorylmyzyk. Hətta ojnamak və agız qəzlərini əjizdirməyi artıq dərəcədə səvən çocyklar da belə jorylmyzlar və artıq ojnamırlar. Dənizdən əsən quləq jadır, batmaqda olan qunəzin son zəfəklərindən qələqələr yzanmışdır. Birdən-birə Kızılqözün magarasından bərq kızıllıq səsləri qə-lir: o, öz arvadını dəjur.

Hamı ölü qibi saqit dajanır. Laqin kızıllıq səsləri və vy-ryzma davam etdiqdə biz hirsləniriq və çarasız kalıb dəli qibi dejinməyə bazlajılır. Kızılqözün hərəqətləri erqəqlərə tə'sir edir. Byrası jaxzılırsa da Kızılqözdən çox korxyrlar. Qətəq kyrtarlır və javaz-javaz vajıltı səsləri qəsilirdisə də, biz hələ dejiniriq. Karanlıq ustumuzə çəqur.

Hər zej bizə xoz və məzəli və əjləncə qibi qəlirdisədə Kızıl-qöz öz arvadlarını dəjəndə heç vakt qulmurduq. Dəfələrlə onyn sonynçy arvadının mejitini səhərlər kajanın dibində tapmışıq. Ölən arvadını magaradan bajıra atırdı. Heç vakt öz ölulərini basdırmazdı. Mejitin kokysy jazadığımız jərləri xarab etdiyinə qərə mejiti tajfa qəturərdu. Adətən mejitləri sy içdijimiz jerdən azagıda çaja atardıq.

Kızılqöz yalnız öz arvadlarını öldürməzdi. Evlənməq uçun bəzkalarını da öldürərdi. Evlənməq və bəzkasının arvadını həjənib almak istijəndə ony öldürərdi. Mən özüm iqi belə kətl qərmuzəm. Butun tajfa byny bilirdisə də əllərindən bir iz qələ bilmirdi. Hələ həqumət nə oldygyny bilmirdiq. Bizim muəjjən adətlərimiz var idi, və by adətləri pozanlara karzı acığımız dytar-dı. Belə qi, məsələn: sy içdijimiz jeri hər qəs batırsa idi qərən tənbeh edə bilərdi; laqin jalandan haj quj salana isə ziddətli cəza verilirdi; ony bərq dəjurdulər. Laqin Kızılqöz bizim butun ka-

nynlarımlızı pozardı. Kanynsyzcasına rəftar edərdi, və korxdygymyzdan ona tənbeh edə bilməzdiq.

Magarada jazadıgımyzın altıncı kızında Sallakkylak ilə mən artıq bəjumuz oldygymyzy hiss etdiq. Magaramız hamı, magaralardan əlverişli idi; çünqu by hamı magaradan ycada kajanın təpəsində oldygy üçün, ən korxysyz magara idi və kızıda da isti olyrdy. Magaramızın qirəcəji də darıskal oldygy üçün bəzkaları by magaranı əlimizdən ala balmirdi; laqin bynların hamısına baxmlıjarak magaramızın qeçəcəji imdi bizim üçün darlık edirdi.

Tajfamızın ağılca inqizaf səvijjələrini qəstərməq üçün orasını da dejim qi, magaramızın qirəcəjini qenizləndirməq və bizi oradan kovmak çox asan bir zey idisə də, heç qəsin ağılına qəlmirdi. By iz, Sallakkylak ilə mənim bəjujub, qirəcəjin qenizləndirilməsi lazımlı qəlinəcəyə kədər heç özümüzün də ağılımıza qəlmirdi. By iz, yalnız bir jaj çox yaxşı jeməq jejb qəqəldiqdə ağılımıza qəldi. Artıq dərəcədə səvindi. Əvvəlcə barmaklarımız ilə qıçiq daşları kopardırđık. Yalnız dırnaklarımız tamamilə qedəndən sonra qirəcəji agac ilə qenizləndirməq ağılıma qəldi. Agac ilə çalızanda izimiz yaxşı qetdi. Laqin bynynla barabar bir bəlaya da qiriftar oldyk. Bir dəfə səhər tezdən qirəcəqdən çox daş kopardık. By səqulən daşları qəturub qirəcəqdən qanara atdımlı. Daşları atan qibi azagıdan gəzəbli bir bağırtı səsi qəldi. Daha azagı baxmak üçün ehtijac jox idi. By səsi çox qəzəl tanıjırdık. Daşlar Kızılqəzə dəjmizdi.

Korxydan kaçıb magaramıza qirdiq. Aradan bir dəkikə qeçməmişdi qi, Kızılqəzə magaranın ağılında qərundu; alavlı qəzləri ilə qirəcəqdən içəri baxırdı və dev qibi bağırlırdı. Laqin çox bəjuq idi və qirəcəqdən qeçib bizim janımızla qələ bilmirdi. Birdən-birə qetdi. Bynyn qetməsi sirrsiz dejil idi; çünqu öz joldaşlarımızdan bilirdiq qi, o qərəq kalıb acıgımlı ala idi. Mən qirəcəyə sarı surunub, azagı baxdımlı. Onyn jenidən kajaja dırmandıgımlı qərdum. Bir əlində yzın bir agac var idi. Mən onyn planlılı duzunməqdən əvvəl, o özünü qirəcəjin ağılına jetirmizdi. Qətirdiji agacı içəri soxyb hərləməyə bazladı.

Onyn belə hucymy çox dəhşətli idi. Karnımızlı deyə bilirdi. Özümüzü dibə verib divara kısıldık. Bizi vırmak çətin oldy. Jenə də agacı, bir nə' bizə çatdırdı və yey ilə dərimizi cırlırdı, koparırdı və tuqlərimizi didirdi. Canımız ağırlıb kızırdıkda o səvindiğindən bağırlırdı və daha da bərq vıyrırdy.

Mən gəzəbləndim. Əllərim ilə agacın başından dytdym; laqin o kədər qıclu idi qi, o məni dartıb qirəcəjin ağılına çəqdi.

O biri əlini atıb məni dytdy. Onyn əlindən byraxılıb jan dyvara kışılıncaya kədrə az kalmızdı, qi dırnakları ilə ətimi koparsın.

Jenə də çijnimdən bərq vyrdy. Sallakkylaga agac dəjdiqə kışkırılıb ağılırdı və heç bir tədbir qərmurdu. Bir mən agac axtarmaga baqladım. Bojy bir fyt jəgynlygy bir dujmə bir agac parçası tapdım. By agac parçasını qəturub Kızılqəzə atdım. Agac ona heç bir zəj etmədi. O mənim belə cəsərət və curət etdijimə qərə dəli qibi baqlırdı və daha da bərq ziddətlə vyrмага baqladı. Bir dəz parçasıda tapıb ona atdım. Dəzundən vyrdym. By iz məni curətləndirdi. Bir də qi, imdi artıq özüm də onyn qibi gəzəblənmişdim və bilmərrə qəzumə korxy qərunmurdu. Divardan bir dəz parçası da kopardım. By dəz iqi-uc qirvanqə qələrdi. Qucum çatdıkcə by dəz Kızılqəzun uzunə atdım. Dəz az akldıql ony öldursun. Kızılqəz səjələqləndi agac əlindən duzdu, əzu də az kaldı kajadan yəsyn.

O dəhşətli bir zəjə dənmişdu. Butun uzunu kan burumuzdu, kaban qibi baqlırdı və dizlərini kışırdı. Qəzlərinin kanını silib məni qərdü və dəli qibi baqlırdı. Agacını itirmişdi və ona qərə də dəz parçalarını qəturub, mənə atırdı. By isə mənim muharəbə ehtijatını çogaldır və artırıldı. Mən də by dəzləri ondan jaxşı olmasa da onyn əzu qibi özünə atırdım. Mən jalıız jan divarın janına qələndə o məni qərə bilirdi.

Birdən - birə jenə jox oldy. Magaranın qanarından baxıb, onyn azagı jendijini qərdüm. Butun tajfa toplazılıb dinməz dajanıb tamaza edirdi. O azagı jenəndə butun korxaklar kaçıb əz magaralarına durtuldulər. Qərudum qi koca Bejinli də bacardıqlı kədər tələsiq kaçırdı: azagı ijirmi fyt kalanda Kızılqəz atıldı və jyxarı çıxan bir arvadın janına duzdu. Kadın korxydan kışkırıldı. Kycagındaqlı iqi jazında balası əlindən Kızılqəzun ajagına duzdu. O da, yzagın anası da yzaga sarı jujurdulər. Kızılqəz ilərilədi, yzagı qəturub havaja atdı və yzak divarın janına duzdu. Anası jujurub ony qəturdu və onynla barabar jərə dəjdi.

Kızılqəz tələsiq agac qətirməjə qədirdi. Koca Bejinli jolda onyn kabagına çıxdı. Kızılqəz bəjuq əlləri ilə onyn bojnynndan japlızdi. Onyn bojnynyn əjildijini qərdüm. Bədəni zəifləzdi. Kızılqəz bir dəkikə tərəddud etdi və Bejini bərq titrəjərəq, bazını azagı əjdi və əlləri ilə uzunu kapadı.

Kızılqəz ony itələdi, o uzu kyjly jərə dəjdi. Bejinli ona mukavəmət etməirdi. Yzanılıb dəhşətlə kışkırıldı. Bir də Qeçəli açk lıkda qərdüm, Qeçəl tuqlərini kabarıdıb, əz dözünə çırpırdı,

ancak katızmaga korxyrды. Sonra Kızılqöz öz zıltaklığında davam edərək kocadan əl çəqdi və qeçib bir ağac tapdı.

Divarın janına kajıdıb, jyxarı dırmanmaga baqladı. Zinqıldijə-zinqıldijə mənim dalımdan baxan Sallakkylak byny qərüb, jənə də magaraja soxyldy. Azaqar idi qi Kızılqöz bizi öldürməji karara almızdı. Mən gejlənmişdim, qəzümə korxy qərünmurdu və lap rahat və asyda idim. Jujurəq kajaların ətəjindən bir çox daş jıgıb qırəcəjin agzına duzdum. İmdi Kızılqöz bir neçə jard məndən azagıda idi və kajanın dalında bir dəkikəliq qizləndi. Onyn bazı qərünən qibi azagı ona sarı daş atdı. Daş jan qetdisə də, divara dəjdi və qəsəqlər sıçırayıb Kızılqözün qəzlərini toz ilə döldyrды. Kızılqöz jənə də jox oldy.

Tamazacı qibi dajanıb baxan tajfa arasında kəhkəhə və lakırtı səsi ycaldı.

Axırda qi Kızılqözdən korkmyjan bir nəfər curətli tapıldı!

Onların səvinc səsləri Kızılqözün kylagına çatanda mırıldıja-mırıldıja onlara sarı jənəldi və o saatda onların səsi qəsildi. Beləliqlə öz qucunu sybyt etməqlə qifajətlənib jənə də bazıni çıxardı; baqlırdı, agız qözünü əjizdiridi və dizlərini kıcajırdı; beləliqlə məni korxytmək istijirdi. Agız qözünü elə əjizdirirdi qi, alınıni dərisi və əmqəjinin tuqləri tərpanirdi.

Onyn qərqəmi məni korxytdy isə, jənə də özümü bərqidib əlimdəqi daş ilə ony hədələdim. Jənə də hələ ustun qəlməjə çalırdı. Daş atdı isə də dəjmədi. O biri daşım tyz qetdi. O jənə qizləndi. Baxıb qərdum qi, bir əli ilə divardan jayıb, o birisi əlilə bojnyny dytmyzdy. Əlindəqi agacı zakkıltı ilə jərə duzdu.

Artık ony qərə bilmirdim isə də əjsurtusunu və təjzudujunu ezidirdim. Tamazacılar əlu qibi saqit dajanmışdılar. Magaranın janına surunub qəzlədim. Azagıda əjsurəq və xırtıltı səsi qəsildisə də hərdəm bir onyn əjsurub, bogazını təmizləməq səsini ezidirdim. Bir azdan sonra azagı duzməjə baqladı. Javaz-javaz qədirdi və hər dəkikə dajanıb, bojnyny dartırdı və əlləzdirirdi.

Butun tajfa, ony qərduqdə korxydan ylyja-ylyja agaqlara sarı kaçdı. Koca Bejnli yfyldıja-yfyldıja və səjələqlənərəq onların dallarınca surunurdu. Kızılqöz by kaçanlara heçdə fiqir və əhəmiyyət vermədi. Kajanını ajagında jərə duzdu və təzədən kajaja dırmaayıb, öz magarasına qetdi; dənub heç ətrafa da baxmadı.

Mən Sallakkylaga və o da mənə baxırdı. Biz bir birimizi anladık, o saat çox rahat və artık dərəcədə saııklık ilə jyxarı

kalkmaga başladıq. Kajanın lap başına çıxıb, qerijə baxdıq. Butun bizim jazadıqlımız yerlər boz idi. Kızılqöz öz mağarasında idi. Tajfa kaçıb, mezanın karanlığında qəzdən itdi.

Biz dənub kaçmaga başladıq; açlıqlıq qeçib otların arasında kajnazan ilanlara baxmıjaraq, dərə təpələrdən uzu azagı mezəyə dogry bir neçə mil yzaklazıncaya kədər kaçdıq. Sonra bəjuq agacda dajandıq və biri birimizə baxıb kəhkəhə ilə qulməyə başladıq; qulməqdən qəzlərimiz jazarmızdı, bojurlərimiz agrıjırdı. Əl ajagımız ilə biri birimizə sarmazıb, qulurduq, qulurduq...

X.

Dojynca quləndən sonra jenə də kaçmaga başladıq və jolda karaqilə jediq. Bir açlıqlıq çatdıq. By açlıqlıq, qeçmişdə anam ilə bir jerdə yzaklıqlıq qeçirtidijim açlıqlıq idi. Butun by müddətdə anamı çox az qərurdum. Adətən anam bizim mağaraja qələndə mən mezədə olırdım. Zəvzəji jalnız bir-ıqı dəfə qərınuzdum və ony qərəndə agrız qəzumu əjizdirib, həzz edirdim və öz magaramdan çıxıb ony acıqlandırlırdım. Mehribançılıqlardan başka mənim öz qulfətimiz ilə başka bir izim olmazdı. Qulfətimiz məni maraklandırlırdı, onsyz da qəzəl qeçinirdim.

Sallakkylak ilə dojynca karaqilə jeçib, üstündən də məzə uçun jymırtadan jenicə çıxmıız bir neçə bildirçin jediqdən sonra ehmallıca mezədən qeçib, çajın janına qəldiq. Byrada bir agac var idi. By agacı çoxdan tanıjırdım. Zəvzəq məni by agacdən kovmyzdy. Onlar hələ jenə də by agacda jazıjırdılar. Onların qulfəti artmızdı da: anamın kycagında bir çagası var idi. Bir az bəjunıız bir kız da azagı bydakdan bizə baxırdı. Zahirən by mənim bacım, ana bir bacım idi.

Anam məni tanıdı; laqin mən agaca çıkmak istijəndə kovdy. Məndən çox sajk olan Sallakkylak qerijə kajıtdı. Nə kədər çalızdım isə də ony qerijə kajtara bilmədim. Bir az sonra bacım azagı duzdu. Konzy agaclarda lap axzama kədər ojnadıq. Ancak axırda bir mubahəsəimiz oldy. O mənim bacım idisə də mənə jaxəl rəftar etmirdi: Zəvzəjin butun sərtlijini bənimsəmizdi. Birdən-birə dənub uz qəzumu çırmaga, tuqlərimi didməyə başladı; qıçıq və iti dizlərini əlimə batırdı. Səbirdən çıxdım; ony təhkir etmədimsə də zühəsiz qi ona bir neçə bərq zapalak dəjdi.

Qıucu qəldiqcə zinqıldədi və bagırdı. Zəvzəq butun qunu evdə dejildi. İmdicə evə kajıtmızdı qi, haj quju ezidib, byraja

jujururdu. Anam da tez jujururdu, laqin əvvəlcə Zəvzəq jetizdi. Sallakkylak ilə mən dajanmıdık, onlar qəlincəyə kədər agacın başına kalkdık və agacdən-agaca kaçmaga baçladık. Zəvzəq bizi qıudurdu.

Kovalazma bitdiqdən sonra Sallakkylak ilə dajanıb, dojnca qulduq. Demə axşam imiz; toran kavıladı və qecənin karanlığı ətrafı burudu; magaraja kajıtmak səhbəti ola bilməzdi. Kızılcəqəzun korxysyndən magaramızda kajılda bilməzdiq. Qanardaql jalnız bir agaca dırmanıb, lap jyxarı bydaqlına çıxıb qecəni orada kaldık. By çox dəhşətli bir qecə idi. Axşamdan bir neçə saat bərq jagıız jagdı və sonra bərq sojyk oldy və quləq əsdi. İliqlərimizə kədər islanmızdık və sojykdan dizlərimiz zakkıdıjırdı. Biri birimizə kışılınızdık. Rahat və isti magaramız byrada jadımızda duzdu.

Səhər açıldı. Jyxydan çox mə'jys və curətsiz ajıldık. Bynədan sonra artık belə qecə qeçirməq niyyətində dejildi. Kocalarımızın ağaclardaql məsqənlərini xatırlıdık, biz də özümüz uçun belə mənzil kajırmaga baçladık. Jyva qibi bir zey kajırdık və taxtapyz uçun üstündəql bydaklara bir neçə paja kojdyk. Qunəz çıxdı, istisində kızıladık və butun qecəql musibətləri ynydyb, özümüz uçun jeməq aramaga qetdiq. Jeməyə baçladık. O zaman uçun belə jazajız təəccublu dejilmi? Ara sıra tənəffus və fasilə ilə evi tiqməjimiz bir aj çəqdi, ev hazır olandən sonra istifadə etmədiq və orada jazamadık.

Dejəsiniz mətləbdən yzaklazdık. Jeməqdən sonra ojnadık. Magaradan qanarda jazadıqlımızın iqinci qunu Sallakkylak ağacların üstü ilə dalımcə çajın janına qəldi. Çajın janındaql açıklıqqa qetdiq. By açıklıqda karaqilə bitirdi. Açıklıqlın bir tərəfi bataklığa qəçirdi. By bataklık qeniz idi və byrada sy dajanmızdı. Çajın təquləcəjində və bataklığın dajanmız syjynda bir çox agac sakları uzurdu. By saklardan bə'zləri butun jaj yzyny lilin içində kalıb kyrymyzdy. By sakların japraqı jox idi. Onların üstünə minəndə jellənir və syjyn uzundə fırlanırdılar.

Sakların arasında axan syda qıçiq çaj balıqlına bənzər balıklar qəturduq. Sallakkylak ilə mən birdən-birə balıkçı oldyk. Tirlərin üstündə mənqun kədər saqit və dinməz yzanıb, balıkların jakın qəlməjini qəzljurduq, birdən-birə onları dytyrdyk və çapalaja-çapalaja jejjirdiq. Onlar çox suruçəq idi. Dyza, filana ehtijacımız jox idi.

Byra bizim uçun ən səvimli ojnamak jeri oldy. Hər qun çox vaktımız byrada qeçirirdiq: balık dytyrdyk, tirlərin us-

tundə oinyjyrdyk. Bir dəfə hətta uzməq də əjrəndiq. Sallakky-lak ustundə yzandıgı tir, syjyn akınlı ilə qetməyə başladı. O tirin ustundə jatlıb, buzuşmuzdu. Junqul əsən jel javaz-javaz tiri qanardan ajırdı. Mən byny qərəndə tir qifajət kədər aralanmışdı və qənara tollanmaq çətin idi.

By iz əvvəlcə mənə əjləncə qibi qərəndü. Mə'lymdyr qi, həmişə oldygy qibi imdi də birdən-birə korky urəjimə çəqdu və jalnız-lık məni dəhşətləndirirdi. Aramızda bir neçə fyt məsafə olan Sallakkylagın jadımsız və əlacsız oldygyny birdən - birə qər-düm. Bərq kızıqlıq, xəbərdarlıq etdim. O urqub ajırdı və kal-xanda bütün ağırlıgı tirə duşdu. Tir çəndü və Sallakkylak syja duşdu. Tirin ustunə çıxmaq üçün çalızarqən uç dəfə syja batdı. Axırda-korxa-korxa tirin ustə çıxdı.

Əlimdən heç bir iz qələ bilməzdi. Sallakkylak da mənim qibi. Uzməq bilmirdiq və belə bir zey ağılımlıza da qəlmirdi. Mən çajın qanarında ona jakın tərəfə kaçıb mə'na və fajdasız atılıb, duşurdum. O da ağılırdı və kızıqlırdı, səsi qəldiqcə kızıqlırdı. Çox təəccüb qi, onyn səsinə jırtıqlar qəlib çıxmadı.

Vakt qeçirdi. Qunəz bəzımlızn ustunə kalxıb gərb tərə-fə jənəldi. Əsən junqul jel dəjandı. Sallakkylak juz fyta kədər məndən yzakda kalıb tirin ustundə fırlanırdı. Bilmirəm nə cur oldysa Sallakkylak bəjuq bir qəzfijjat japdı. Əllərilə syjy qurə-məyə başladı. Onyn nə elədişini anlamırdım. Əjləzib baxırdım və onyn qanara çatmasını qəzlujurdum.

Laqın o, mən bilmədişim bir zey, əjrənirdi. Sonra, tam qunəz batan çağı kəsdən birdən qanardan aralandı. Bir azdan sonra məni də öz janına minməyə də'vət etdi. Mən də by hokkabazlıgı əjrəndim. Bir neçə qun by bataklıkdan əl çəqə bilmirdiq. By jeni oiyua o kədər yjdyk qi hətta jeməq də jadımlıza duşmurdu. Byradan əl çəqə bilmədişimizə qərə hətta jaxın və komzylyk-daqlı ağacda qecəlijirdiq. Kızılqəz də jadımlızdən çıxmışdı.

Hər dəfə jeni tirə minib imtahan edirdiq. Nəticədə belə ka-rara qəldiq qi tir qıçiq oldykca tez hərəqətə qətirə biləriq. Orasını da bildiq qi tir qıçiq oldykca tez dənub, bizi syja salır. Qıçiq tirlər haklında bir zey də əjrəndiq. Bir dəfə hərəmiş bir tirin ustunə minib, qurəjirdiq. Beləcə ojnaraqən lap təsadifi olaraq tapdıq qi birimiz əl əjagımlızn o birimizin tirinə səqəjəndə, tirlər dəjanır və fırlanılır. Beləliqlə jan-jana yzanıb əllərimiz və əjaklarımlız ilə syjy qurujurduq. Bir də orasını qəzf etdiq qi by syrətlə qıçiq tirlərdən istifadə edib, surətlə uzə biləriq. Qəzfij-jatlarımlız by idi. Tirləri mejnə ja-da jaz ağac qəqləri ilə biri

birinə sarılmak heç də ağılımlıza qəlmirdi. Jalnız tirləri əl ajaklarımız ilə dytmakla qifajətlənirdi.

Hələ by uzməq əjləncəsini byraxılıb ağaclarda qecələməjimizdən əvvəl, bir facəə də oldy. By da Kaçaganı tapmagımlız idi. Ony ilq dəfə konzylygymyzdaql bəjuq palıt ağacından palıt jıgdıqlı jerdə qərdum. Çox ytancak idi. Əvvəl dinc və rahat qibi qərunurdu. Bizi qərduqdə birdən ağacdən jərə sıçırılıb kaçdı. Ony hərdən bir qəurduq və öz ağacımızdan bataklığa qədəndə və ja ağacımızla kajıdanda ony axtarırdı.

Sonralar bir dəfə bizi qərəndə daha kaçmadı. Javaz və zərif səs verə-verə jaxınlazmagımlızı qəzlujurdu. Laqin çox jaxınlaza bilmədiq jaxınlazanda birdən qerijə sıçırılırdı və bir kədər aralı dajanılıb, jenə də əvvəlqi qibi zərifcə səslənirdi. Bir neçə qun də belə qeçdi. Onynla tanız olmaq uçun çox vakt lazımlı idi. Nihajət tanız oldyk. Bə'zən o da bizimlə ojnayırdı.

Mən ilq baxılıbdan ony bəjəndim. Zahiri və qərqəmi çox qəzəl idi. Jymyzak təbiətli idi. Qəzləri əmrumdə qərdujum butun qəzlərdən mərhəmətli idi. Ona qərə də bizim tajfanın dunjaja kolyçomak qələn arvadları ony istəmirdilər və qərməjə də qəzləri jox idi. O heç vakt bərq və ja-da gəzəblə kılçırılmazdı və korkyly bir zej olanda davaja qirizmijib kaçardı.

Kejd etdijim jymyzaklık və həlimliq, qyja butun onyn vucydyndan əmələ qəlmizdi; butun hərəqət və rəftarı byny subyt edirdi. Qipriqləri yzyn, qəzləri də butun öz tajfasının qəzlərindən bəjuq və o kədər də dərinədə dejil idi. Byrny da elə jogyn jastı dejildi, onyn byryn sumuju var idi, və byrnynyn deziqləri də azagı baxırdı. Kabak dizləri yzyn dejildi, və azagı dydagı yzyn və jyxarı dydagı sallak dejildi. Əzu bir o kədər tuqlu dejildi. Jalnız kılçalarınlın və kollarınlın dızarı tərəfində və çijnində tuq var idi; bydları duz oldygyna qərə, balık ətləri də jogyn və əjri dejildi.

Ijirminci əsrdən dənub öz qərdujum jyxylardan ona baxanda çox vakt təəccub edirəm və həmişə mənə elə qəlir qi o jəkin Od adamlarından imiz. Atası və anası o ali cinsdən idi. By qibi hallar olyrdy və hətta bizim tajfanın uzvlərindən bə'zlərinin sər-səri olyb, mezə adamları ilə jazamak uçun qetdiqlərini də qərmüzəm.

Laqin by isə bynların heç birindən dejildi. Kaçagan bizim dizilərin heç birinə bənzəmirdi və lap əvvəldən xozyma qetdi. Onyn jymyzaklıqı və nəcibliji məni cəlb edirdi. Heç vakt səjuzməz və dalazmazdı. Həmişə kaçırıldı. Ona qərə də ona «Kaçagan» adı kojmyzdym. O məndən də və Sallakkylakdan da jax-

zi, agaca dırmanırdı. «Əl məndə» ojnıjanda ony çox çətin və hərdən bir dyta bilirdi; fəkət o isə hər dəfə bizi dytyrды. Onyn hər bir tərənizi çapıık idi, özu curətli idi və bir verqisi də var idi qi məsafəni bilirdi. Hər cəhətdən korxak oldygy halda, agaca dırmanmak və agaclar ilə kaçmakda heç qəzunun pərdəsi jox idi. Sallakkylak ilə mən ona nisbət çox qəbyt nahamvar, korxak və ağır idi.

O jetim bir kız idi. Ony əmrumuzdə heç qəs ilə bir jerdə qərmədiq və neçə ildən bəri jalnız jazadıgı dəxi bəlli dejildir. O, kaçmagınlı dinc və salamat bir zej oldygyny yzaklıkdan bilmişdi. Çox ağıllı və ehtijatqar idi. Sə'j edib Sallakkylak ilə onyn jazadıgı jeri tapmak bizə ojyn ojnamak qibi idi. Onyn by jakınlardaql ağaclardan birisində jazadıgı azqar bir məsələ idi; laqin heç bir vəchilə oranın jolyny tapa bilmirdi. Qıunduzlər o çox artıık həvəslə bizimlə ojnyjyrды, laqin jazadıgı jerini isə son dərəcə ciddijjətlə qizlədirdi.

XI.

Orasını da kejd etməq lazımdır qi tarıxdan əvvəlqi ata babam, jə'ni jyxylaşmadaql iqinci «mənlijim» jə'ni Jeqədiz, Kaçaganı, imdi təsvir etdijim qibi təsvir etməzdi. Mən imdi jazıjıram isə də öz qərdujum jyxylarımdan dolajı ona Jeqədizin qəzu ilə baxıram və qəzurəm.

Nagıl etdijim butun o kədim heqajələr də by qibidir. Qeçirdiqlərimin və hiss etdiqlərimin iqi janlı olması heç zühəsiz qi okycylarımı dolazdırır. Byrada dajanıb, haman iqi janlılık və mənim zəxsimdə jeni vucydyn birləzməsi hakkında danızmak istijirəm. İmdi qi mən əsrlərcə qerijə baxıb iqinci «mənlijimin», jə'ni Jeqədizin butun hissijjatını samballıjıram, mülahəzə və təhlil edirəm. O by məsələjə fiqir vermirdi və bazınlı ağırtırdı. O sadə idi və sadəliq də ondan ibarət idi. O təsadifi jazıjırdı və nə uçun sərsəri həjatı qeçirdijini də duzunmurdu.

Mən, jə'ni mənim həkiki «mənlijim» bəjüjəndən sonra öz jyxylarıma qet-qədə artıık dərəcədə fiqir və dikkət verirdim. Bə'zləri jyxy qərəndə jatmız oldygyny və butun jyxyсында qərduqlərini bilirlər; ona qərə də jyxyları pis olanda bynyn jalnız jyxy oldygy ilə əzlərinə təsqinliq verirlər və saqit olyrlar. Byny hər qəs hiss edir. Belə də olyr qi, mən (Jə'ni imdiqi mən) jatıb jyxynda özumdə cur-bəcur zəxsijjət hiss edirəm. Beləqi ejni bir zamanda həm aktjor həm də tamazaçı olyram.

İmdi qi mən çox vakt özümün, jə'ni qeçmiş; «mənlijimin»; qıç mənüksiz və duzuncəsiz, və çox vakt hətta busbutun ahmak oldygymyn gussəsini çəqirdim və iztiraba duzurdum.

Heqajəmə kajıtmadan əvvəl bir məsələni də kejd edim. Heç jətıb jyxıya jyxı qərməmissinizmi? İt də, at da, butun hejvanlar da jətırlar. Jeqədizin dəjründə jarım insanlar da jətırdı və pis jyxı qərəndə klzklırdırlar. İndiqi mən də Jeqədiz ilə jətıb onyn qərduju jyxyları qərurdum.

Bəlqə də byrası bizim üçün anlaqlı, bir məsələ dejildir-ejbi jyxıdyr belə olsyn: laqin mən bilirəm qi by belə idi. İcazənilə orasını da kejd edəlim qi, jyxıya yçryma jıxılmak sizin üçün ajdın oldygy qibi, Jeqədiz üçün də kaçmak və agacları dırmanmak ajdın və azqar qərunurdu.

Jeqədizin də iqinci «mənliji» oldygy üçün jətanda iqinci «mənlijim» qeçmiş vaktlara, yçagan ilan, kyrbagalara, mubarəzəyə və əzdahaların hucymyna, qəsəjənlərin iztirablı jazajzına, qıçiq sud əmər hejvanlara və daha da kədim və yzak olan ilq dənizlərin qanarındaql ilə kajıdırdı. Hələ daha da artıq deməyə curət etmirəm. Bynların hamısı oldykca tor, dytgyn, dolazık və dəhətlidir. Jalnız insanların nə-inqi mejmindən, bəlqə cucudən əmələ qəldiji haklında qəzumun karlızısında dyran bəjuq və dəhətlı və oldykca na-muəjjən və dytgyn mu-lahəzələrə izarə edə bilirəm.

İmdi jenə də heqajəmizə kajıdaldım. Mən, jə'ni Jeqədiz, Kaçaganı duzqun kyrylyzly bədəni və sifəti, yzyn qıpriqli, byrynyn deziqləri azagı çəjrulmuş və umymən ona qəzəlliq verən butun əzaları ilə incə və zərif bir vucyd qibi tanıdırdım. Ony mərhəmətli və milajim qəzlu, incə səslı və heç vakt dalazmıjan bir dizi qibi tanıdırdım. Səbəbini bilmirdim, ancak onynla ojnamak, bir jerdə jem axtarmak və kyz balaların dəzurməji çox-çox səvirdim. Orasını da e'tiraf etməlijəm qi o, dırmanmak izlərində mənə də bə'z zəjlər əjrətmişdi. Çox iti zəhinli və kuvvətli idi və əjnində heç bir paltarı jox idi, lut qəzirdi.

Təkribən Sallakkylak ilə mənim aramız bir kədər yzak oldygy zaman, o, jə'ni Sallakkylak anam jazadıqlı tərəflərdə qəzməyə dadanırdı. Xətaqar bacıma mejl qəstərirdi və Zəvzəjin də ona məhəbbəti var idi. Bynlardan başka byrada iləridən bir arvadı jazıjanların nəsillərindən, və tərəmələrindən də var idi, və Sallakkylak onlar ilə ojnyjyrdy.

Nə kədər çalırdım isə də Kaçaganı bynlara jaxınlazdırı bilmədim. Mən onları qərməyə qədəndə Kaçagan jox olyrdy. Jadımdadır qi ony jymyzaltmak və jola qətirməq üçün bir dəfə

çox çalıxdım. O çox narahatlık ilə dala baxırdı və sonra agaca çəqilib məni də çağırırdı. İz belə oldygy üçün Sallakkylak öz jeni dostlarının janına qədəndə mən də onynla qədə bilmirdim. Kaçagan ilə mehriban dost idiqsə də, by kədər çalıxdıqlıma baxmı-jarak jenə də, onyn jazadıqlı agaca jol tapa bilmirdim. Aramızda iqi tərəfli məhəbbət oldygyına qərə zühəsiz qi heç bir hadisə olmasa idi, biz çox yaxın bir zamanda evlənəcəydik. Laqin by arada bir para hadisələr oldy.

Bir qun səhər Kaçagan qөрunmədi. Sallakkylak ilə mən tirlərin üstündə ojnıjyrdyk; hələ, syja enmizdiq qi birdən hiddətli bir bagırtı bizi dajandırdı. Kızılqөz idi; bir jıqlın tirlərin dalında qızlənib, gəzəblə bizə baxırdı. Artık qızlənmaq üçün byrada da darıskal qeçəcəqli magara jox idi. Ona qөрə də artık dərəcə-də urqduq; laqin Kızılqөz ilə bizim aramızda ijirmi fyt sy var idi. Özümüzü xətdərdən yzakda hiss edib, az muddət də olsa qefimiz qөqəldi.

Kızılqөz izi belə qөрub, jymyrygy ilə tuqlu sinəsine dөjməje baqladı. Tirlərimiz biri birinin janında dajanmıxdı. Onların üstündə əjləzib, ona istehza etməje və qulməje baqladıq. Çox bərq korxmyzdyk və ona qөрə də əvvəlcə jalandan qulurduq; laqin onyn əlindən bir zej qəlmədjini qөрduqda həj-quj və qyrylty kopardıq. O hirsindən cinlənirdi və dizlərini kıcadırdı. Özümüzu korxysyz jerdə quman edib, ony daha da artık cinləndirirdi. Biz, jə'ni butun tajfalıqla çox yaxından qөрən idiq. Yzagı və qələcəji bilməzdiq. Kızılqөz birdən birə artık özünü dөjmədi və dizlərini kıclmadı. Tirlərin janı ilə qanara tərəf jujurməje baqladı. Bizim butun by zadlıqlımlız da birdən birə bəjuq bir dəhşətə dөndü. Kızılqөz intikam almakdan belə tezliqlə əl qəturməzdi. Korxydan titrəje-titrəje dajanıb, qөzlujurduq qi, qөрəq nə olacaq. Byradan bir kədər yzaga uzub qetməq də aqlamıza qəlmədi. O jenə də bərq atıla-atıla kaqlıtdı, əlləri dytdykca jymyry dazları jıqlıb qətirirdi. Jaxzı qi bir kədər bəjuq qullələr, jə'ni dytalım qi uç qirvənqəliq dazlar tapmamıxdı; joxsa qi bizimlə onyn arasında jalımlız ijirmi fyt məsafə var idi. Bizi vyryb əldurərdi.

Hələ onsyz da bərq korxy altında idiq. Vız-z-z! Qiçiq bir daz, qullə qibi kylaglımlızın dibindən vızıldadı. Sallakkylak ilə mən qucumuz qəldiji kədər syjy qurəqləməje baqladıq. Vız-z-z! Daz Sallakkylagın qurəqlərinin arasından dөjdi, və o birdən - birə bagırdı. Sonra mənə də daz dөjdi; mən də zinəildədim. Jalımlız Kızılqөzun qullələri kyrtardıqlına qөрə canımlız xılas oldy. Jenə də daz qətirməje qetdi, biz də qurəjib yzaklazırdıq.

Kızılqöz jenə dəz jıgır və bizə atırdı isə də dəz jan jöjrəmizdə vızıldajırdı və biz javaz-javaz onların altından yzaklaşırdı. Bataklığın ortasında zəif bir aklın var idi. Bəzimiz karlık oldygyna qərə aklın bizi çaja apardığını qərməmizdi. Qurəjirdi, Kızılqöz isə bizə jakın olmaq üçün qanar ilə bizi izlijirdi. Bir az sonra bəjuq daşlar da tapdı. By silahlar onyn mejdanın daha da qenişləndirirdi. Bəz qirvanqəjə kədər bir dəz qəlib lap janında tirə dəydi, dəz elə bərq dəydi qi talazları sıçırarlıb ijnə qibi ajagıma batdı. By qullə mənə dəjsə idi axırma çıkmıdı.

By halda çaj bizi alır və qəturur. Kızılqöz, dəli qibi qurəjirdi. Kızılqöz byny qərduqdə zadlığından bağlırdı. Onyn by zadlığı və bağlıtı bizi ajıltı. By aklın dyrgyn syjy jarıb, qeçən jerdə bir neçə qıçiq byrylgan əmələ qəlirdi. Bizim qəbyt tirlərimiz by byryganlara duşub, fırlanmaga başladı. Artık qurəməjib, butun qucumuzu tirlərimizi kəza və janazı saklamaga verdiq. Kızılqöz isə bizi bombardıman etməjində davam edirdi. Daşlar jan jöjrəmizə duşub syjy ustumuzə sıçıradırdı və bizi təhlüqə altında saxlırdı. Kızılqöz dəli qibi Kızılqöz qəzləri ilə bizi jəməq istijirdi.

Anlaşıldığına qərə, çajın dənduju və bataklığın başlandığı jerdə aklın o biri qanara vyryrmyz. Biz də çajın aklını ilə azagı və çajın zimal tərəfinə dogry qedirdi. Beləliqlə Kızılqözün qullələri altından çıxdı; baklıb qərduq qi o kızırlı və səvindiindən atılıb duşur.

Sallakkylak ilə mən jalnız tirlərimizi dytyb, janazı saxlamakdan başka heç bir iz qərmurduq. Bir də baxıb qərduq qi, çajın zimal qənarı ilə juz fytdan artık jol qetmiziq. Jenə də qurəməjə başladı. Byrada aklın jenə cənyb qənarə dogry dənurdu. Artık dərəcədə ciddijətlə qurujub, çajın ən quclu jerində aklını jardı. Byny qərməsə idi, çaj bizi apara bilərdi.

Tirlərimiz javaz-javaz uzurdu. Nihajət çajın qənarına janazdı. Sallakkylak ilə qanara çıxdı. Tirlərimizi çaj qəturub apardı. Dajanlıb biri birimizə baxdı, ancak quluzmədi. Byranı tanıdırdı və qəldijimiz jol ilə qerijə kajıtmagın mümkün oldygy da ağılmıza qəlmirdi.

İmdi çaj qeçməji də öjrəndi. Bizim tajfadan heç qəs hələ imdijə kədər by izi etməmizdi. Tajfadan by qənarə qəlib çıxmakda biz əvvəlinci və zənnimcə sonyncy idi. Heç zühəsiz qi onlar da bir vakt by dərəcəjə çatacaklardı; ancak Od adamlarının qəçməsi və tajfadan jerdə kalanlarının bir dəfəliq dejil javaz-ja-

vaz qəcməsi byna mane' olmyz və inqizafımızl əsrlərcə qerijə atmışdı.

Əvət Od adamlarının qəcmələrindən bizə hədsiz zərər və fəlaqətlər toxynmyzdyr. Deyə bilərəm qi tajfamızın kırılmasına səbəb haman by qəcməqlər olmyzdyr. Alçak cinsdən tərüjub javaz-javaz insana çöjülməqdə olan tajfamız çajın dənizə təqulən jerində ləpələrin qyryltyly vızılısından tamamilə kırılıb, tələf olmyzdyr. Dogrydyr, tajfamız tələf olandan sonra mən kaldım və by xusysda da bir neçə söz deməq lazımdır; laqin kabaga kaçmamak uçun, byny sonra nagıl edərəm.

XII.

Sallakkylak ilə barabar çajın zimal qanarında nə kədər dolanmış oldygymyzy bilmirəm. Qəmiləri kəzaja ogryjyb, boz bir adaja çixanlara bənzijirdiq. Dalımızl çaja çöjürub by, bizim tajfadan bir nəfər də olmyjan adada ajlarca dolandıq. Macarlarımızl nagıl eləməq mənə çətin qəlir və onları dalbadal və qundən qunə nagıl edə bilmirəm. Bə'zləri tam ajdın və azqar bir syrtdə xatırımızda isə də çoxy karanlık tordyr.

Xusysən Yzynqөл və Yzakqөлun arasındaql daglarda çəq-dijimiz aclık və mezanin tam sıklığında jatan bir byzoj tapdıqlımız çox möhqəm jadımızdadır. Ondən başka byrada, Yzynqөл ilə dagların arasındaql mezədə Mezə adamları da jazıjırdı. By Mezə adamları bizi daglara kovdylar və oradan da Yzakqөлə kaçmaga məcbyr etdilər.

çajın qanarına çixan qibi zimala dogry qədib, bataklıkdən axan qıçıq bir çajın janına qəldiq. Hərlənib zimala sarı qetdiq və bir neçə qundən sonra qəlib Yzynqөлə çatdıq. Qөлə by adı mən kojmyzam. O Qөлun jyxarı qanarında bolly jeməq oldygyna qerə bir neçə qun orada kaldıq. Neçə qun qeçəndən sonra bir dəfə Mezə adamlarına təsadif etdiq. Bynlar mejmindən başka ajrı bir zej dejildilər. Bynynla barabar biz ilə onların arasında az təfavut var idi; orası dogrydyr qi onların tuqu bizdən çox idi; ajakları artıq əjri idi, qəzləri bizimqindən qıçıq, bojynları qudəq və jögyn, byrynların deziqləri bizimqindən bəjuq və deziyə bənzijirdi. Laqin uzlərində, avıclarının içində və ajaklarının altında tuq bitməmişdi. Onlar da bizim səsimiz qibi səs çixardırdılar və deməq olыр qi səslərinin də mə'naları bizim səslərimizin mə'nası qibi idi. Xulasə Mezə adamları ilə bizim tajfamızın arasında az təfavut var idi.

Kyrymyz və zəif bir koca Mezə adamı tapdıq. Alın kırılmış və qəzləri zıpalaxlı idi. By Mezə adamı mənim uçun kəyni bir zıqar idi. O vakt tajfa və cinslərin arasında mehriban-

lɪk jok idi və Mezə adamɪ isə bizim tɑjfadɑn və cinsdən dejil idi. Mezə adamɪ bir agacɪn janɪnda əjləzmiɪdi. By agacda bydaklardan kyrylma bir jyva da qərduq. Jəkin by agac onyn jaza-dıgɪ jeri idi və qecələr də by jyvada jatırmıɪz.

Ony Sallakkylaga qəstərdim və iqimiz də ustunə atıldık. Agaca dırmanmak istədisə də lənqidi. Ajagɪndan dtyb azagɪ saldık və ojyn baɪlandı. Ony çimdiqlijirdiq, tuqlərindən dardırdık, kylagɪnı çəqirdiq, çybyklyjyrdyk və qulurduq. Onyn çarasızlıgɪ və gəzəblənməsi çox qulməli idi.

Cavanlıgɪnı sojyk qulunu alavlandırmaga, əlmuz kuvvə-sini qeri kajtarmaga çalızması çox məzəli idi: bizi nə kədər də korxytmak istijirdisə də uz qəzunu əjməsi qulunc çıxırdı, dizlərini (daha dogrysy dizlərinin çurumuz qətuqlərini) kıcadırdı və titrəjən əlləri ilə öz zəif sinəsini jymryklyjyrdy.

Byndan bəzka bərq təjzujurdu, əjsururdu və tupururdu. Hər dəfə agaca çıkmaga çalızırdısa da, dartyb azagɪ salırdık, əlacsız kaldıgɪndan əjləzib agıjırdı. Biz isə Sallakkylak ilə kyçaklazıb onyn janɪnda əjləzib, belə aciz kaldıgɪna qulurduq.

Onyn aglaması, javaz-javaz yjylytyja, yjylytysy həqurtujə dəndu və axırdə birdən - birə bağırмага baɪladı. By iz bizi iztiraba saldı. Ony saqit etməjə çalızдықca daha da artık bağırdı. By halda jaxınlıkdən «Goek-goek!» səsi ezidildi. Bynyn dalınca bir neçə cavab kızırtıslı qəldi və jakındən jogyn «Goek-goek!» səsi qəldi və dərt bir tərəfdən «Xyy-xyy!» ezidildi.

Bynyn dalınca bizi izləməjə baɪladılar. Bizə elə qəlirdi qi by izlənmənin ycy bycagɪ olmyjacakdır və kyrtarmıjacakdır. Butun tɑjfa dalımızca duzub, agaclar ilə kovyrdy və az kalırdı qi dytsynlar. Azagɪ duzub, jer ilə kaçmaga məcbyr olırdıq və byrada muvəffəkijjət bizim tərəfə qeçirdi. Çünqu onlar tam mə'nasilə Agac adamı oldygyna qərə jerdə biz onları qeçirdiq. Zimal tərəfə kaçdık onlar suru ilə bağıra - bağıra dalımızca qəlirdilər. Açıklıklarda onları qeçirdiq və qollyk qələndə isə dəfələrlə az kalırdı qi bizi dytsynlar. Belə kov ha kov davam etdijinə qərə biz onların cinsindən olmadıgɪmızı dyjdyk və bildiq qi, by iz məhəbbət və mehribançılıkdən dejil idi.

Saatlarca bizi izlijirdilər. Mezə bizə ycsyz bycaksız qərunurdu. Mumqun kədər özümüzü mezənin sejrəq jerinə verirdiqsə də, kabagımızca jənə də kalınlık çıxırdı. Bə'zən özümüzü kyrtarmıɪz hesab edib, jornygymyzy almak uçun əjləzirdiqsə də hər dəfə nəfəsimizi almamıɪz «Xyy-xyy!» və Goek-goek!» səsi ətrafımyızı burujurdu. By səslər bə'zən vəhzi «xa-xa-xa-xa-xa-a-a-a!» ja çəjrulurdu.

Klzmiz Mezə adamları, by tərəz ilə bizi kovyrdylar. Nihajət qun batana yaxın çağı qetdiqcə jamaclar juqsəlməyə baqladı. Me- zə də sejrəqləzirdi. Az çəqmədi qi dagın çəmənli ətəjinə çatdık. Byraja çatanda Mezə adamları bizdən əl çəqdilər və mezəyə kajıtdılar. Biz də jornygymyzy ala bildiq.

By daglar dytgyn, və urəq sıkkıclı idi. By qecə uç dəfə mezəyə kajıtmak istədiqsə də Mezə adamları qudurdulər və jenə də bizi qerijə kajıtarırdılar. Sallakkylak ilə by qecəni qi- çiq və qol bojda bir agacda qeçirdiq. Byra məhqəm bir jer və sı- gınacak deşil idi. Ətraflımız, qəzinti jırtıclıqlar ilə doly idi, onlar uçun jem ola bilərdiq.

Mezə adamlarının bizə elədiqləri ehtiramı qərduqdən son- ra ertəsi qunu səhər daglara sarı jənəldiq. Heç bir muəjjən planımız jox idi. Byrası mənə jəkındir. Byradan jalnız təhluqə- dən yzaklazmak uçun, kaçırdık. Daglarda bazımlza qələn ma- caralar durust xatırlımda deşil və onları ajdın dərq etmirəm. By zylmat qibi jerdə çox muddət kaldık və by qibi jad və tanı- madıqlımız toprakda hər cur korxy və iztirab çəqdıq. Byrada sojyk və sonralar acılk bizə çox əzıjjət verdi.

Byra sahlıbsız, kajalık, daşgın çajlı səslı zəlaləli bir jer idi. Sıldırım dəre təpələrdən enib kalxırdık ətraf yzın yzadı dag silsiləsi idi. Qecələr dəlməqlərdə və magaralarda jatırdık və bir sojyk qecəni də ensız və agaca bənzər bir kajanın bazı- da qeçirdiq.

Nihajət bir dəfə qun orta çağı ac acına və zəif bir halda qəlib bir çyxyra jetıddiq. Yca dag silsiləsindən zımal tərəfdəqi alçak təpələr bojy yzak bir qələn parıltıslınlı qərduq. Qunəzin zəfəki qələ duşmuzdu. Qələn ətrafı otly duşənqəh idi. Zərk tərəfdə isə tanıdıqlımız mezənin dytgyn cızlıqlı qərunurdu.

Qəlib, iqi qunə by qələ çatdık. Acından lap zəifləşmıddiq. Qələn qənarında rahət otlyjan bir cavan byzoj qərduq. Onları öldürməq uçun başka bir usyl bilmədişimizə qərə ony jalnız əli- miz ilə öldürə bilirdiq; ona qərə by bizə çox əzıjjət verdi. Ətini dojnca jediq və artık kalanını qəturub, bir agacın qogyzynda qızlətdiq. Yzakqələ təqulən çajın qənarında quru təqməq uçun qənara çıxan hədsız canar balıq tapdık və ona qərə də artık əti qızlətdişimiz agacın janına qəlmədiq.

Qələn gərb tərəfi otly bir ova idi Byrada hədsız mezə qəli və dag qeçisi suruləri var idi. Byrada bəjuq vəhzi it suruləri də dola- zırdı. By ovada agac olmadıqlına qərə xəta bizdən əjsiq deşil idi. Çaj bojy neçə qunlərlə zımal tərəfə qetdiq. Sonra nədənsə, səbəbini özüm də bilmirəm, birdən - birə çajı byraxıb zərke

sarı, çöjruşduq. Bir azdan sonra cənyb-zərkə dənub jolymyzy bəjuq mezədən saldık. By səjahətmizi nağıl edib fiqirinizi jor-myjacagam. Jalnız axırda necə qəlib Od adamlarının məmləqətinə çatdıgımlızı deyəcəjəm.

Qəlib, bir çaja çatdık. By çajın bizim olyb olmadıgını bilmirdiq. O kədər yzın muddət jalnız qəzib, dolazmızdıq qi, jalnızlık bizim uçun adi bir hal olmyzdy. Dənub qerijə baxanda, bizim həjat və jazajlıqlıqlıq nə dərəcədə qıçıq təsadıflərdən asılı oldygyny qəzurəm. Bynyn hanqı çaj oldygyny bilmirdiq. Əjər by çajı qeçməsə idiq jəkin heç bir vakt öz təcəmlıqlıq jənına kajıda da bilməzdiq və minlərcə əsirlərdən sonra dogylan imdiqi mən heç vakt anadan olmazdıq.

Laqın Sallakkylak ilə barabar qerijə kajıtmagı çox arızı edirdiq. Evimizin gussəsini və özümüz qibiləri ilə jazamagı arızı edirdiq. O incə səslı qənc və ajrı jazajan kadın, jəni Kaçagan tez-tez jadıma duşurdu. Onynla ojnamagı çox səvirdim. Jadıma duşəndə tox da olsa idim, özumdə acılık qibi bir hiss dərq edirdim.

İmdi jənə də çaja kajıdalıq. Byrada bizim uçun bolly jeməq var idi. Byradaqı jeməq mejvə və zırlı qəqlərdən ibarət idi. Bir necə qun çajın qanarında kaldıq. Sonra Sallakkylagın ağılına bir fiqir qəldi. By halı, jəni onyn bir məfqrəsi oldygyny bilməq olyrdy, mən də byny dyjdym. Qəzundə bir huzn qərunurdu, əzu də çox həjəcanlanmızdı. Sonra qəzləri dytgynlazdı, və qyja öz fiqirlərinin ycyny itirdi. Haman fiqirini jənıdən dytmaga və kajtarmaga çalızanda, sıfəti jazıkcasına qərunurdu. Mənə, çaja və yzakdaqı qanara baxırdı. Fiqirini mənə anlatmaga çalızırdısa da deməq uçun səsləri qıfajət etmirdi. Nəticədə hədjan çıxırdı, qulməjə məcbyr olyrdym. By izdən onyn acıqlı qəldi və hirslənib birdən - birə məni alıb arkası ustə jıxdı. Züb-həsiz qi biri - birimizi kovmaga başladıq. Ony kovyb bir ağaca çıxardıq. Byrada əlinə bir yzın çybyk alıb, özünü mudafə edirdi və hər dəfə jaxınlazanda məni vyryrdy. Hər halda öz fiqirini itirdi. Fiqirinə nə qəlmiz oldygyny bilmədim. Əzu də ynytdy. Ertəsi qunu səhər çagı jənə də fiqiri jadına duşdu. Bəlgə də evin xıfəti ony kajıtmaga məcbyr edirdi. Hər halda by dəfə fiqir onyn başına əvvəlqindən ajdın qəlmizdi. Məni; içərisində bir tir fırlanmaqda olan byrylganın jənına apardı. Quman etdim qi, bataklıqlıq jənında ojnadıqlıqlıq qibi jənə də ojnamak istijir. Ancak onyn qənardan bir tir surujub qətirdijini qərdudə ehtimalıq dəjizildi.

Tirlərin üstünə minib, kəza, saxlıjarak byrylgandan çıxmaq üçün çalışdıgımızdan əvvəl onyn fiqirini anlamışdım. O qurə-jə-qurəyə o biri qanarın yanında dəjandı. Zadəligindən səsi qəldiqə kəzki, rırdı. Məsələnı anladım. Daha da ciddijjətlə qurəmə-jə baızladı. Akının iti jerinə duzduq. Akın bizi cənyb qənara sarı apardı; laqın hələ duzməmizdiq qi akın jenə də bizi qerijə, zimal qənara dogry apardı.

Byrada aramızda ixtilaf əmələ qəldi. Mən çajın zimal qanarını, jakın qərub, ona sarı qurəməyə baızladım. Sallakkylak isə cənyb qənara tərəf qurəməyə çalışırdı. Tirlər hərlənə-hərlənə çaj azagı qədirdilər, və mezənin xətti yzaklaşdı. Dalaza bil-məzdiq; bilirdiq qi əl ajaklarımızı, tirlərdən çəqsəq iz xarab olar. Jalnız səjuzurduq və akın bizi jenə də cənyb qanara qətirincəyə kədər dil ilə dalazırdı. İmdi byra bizə yaxın idi. Ona qərə də iqimizdə kəza-kəza ora tərəfə qurəməyə baızladı. Kırağa çıxan qibi by ətrafa bələd olmaq üçün ağaclara dırmandı.

XIII.

Çajın cənyb qanarına çatan qunu hələ axşam olmamış byrada Od adamlarını qərdüq. Qecə kaldıgımız ağacın jakınlığında bir dəstə avçıl kararaqahı var idi. Əvvəlcə onların səslərini ezitdiqdə iztiraba duzduqsə də axşamın karanlığı duzəndən sonra tongalın lızı dikkətimizi cəlb etdi və maraklandırdı. Javaz və sajkılıkla ağacdən-agaca qeçib, onlar lap açıl qərunən jerə kədər qəldiq.

Mezənin ortasındaqı açılıkda, ağacların arasında və çajın yakınlığında tonkal kalanmışdı. Tonkalın ətrafında jayım dyzyn Od adamı əjləzmişdi. Birdən birə Sallakkylak məndən jayırdı qərdüm qi, titrijir. Dikkətlə baxıl uç il byndan əvvəl Diziklilgi öldürən koca və alnı kılızlık avçıl byrada qərdüm. O kalkıl ətrafı qəzərəq tonkala jeni çırpı atanda, bir ajagı ziqəst olyb aksadıgını da qərdüm. Hər halda onyn by ziqəstliji əsqidən idi. İmdi əvvəlcəndən daha kyry, daha da kılızlık qərunurdu; tuqləri də lap ağarmışdı.

Kalan avçılar hələ cavan idilər. Onların yanında ox-qaman qərdüm və by silahın nə üçün oldygyny imdicə anladım. Od adamları çijinlərinə və bellərinin ətrafına hejvan dərisi dolyjrdylar. Əl ajakları isə çıplak idi. Əvvəldə dedijim qibi, onların tuqu bizim tajfadan az idi. Bizim qibi tuqlu dejildilər. Baızları qiqiq idi və alınlarının jasdılıgı bizimqinə bənziirdi.

Onlar biz kədər əjri ujru dejildilər və hərəqətlərində daha da sərbəst idilər. Belləri, bydları və dizləri bizimqi qibi çox əjilmirdi. Kolları bizimqi kədər yzyn dejildi və jurujəndə əllərinin

jərə dəjdijini qərmədim. Byndan başka onları, əzəlatı, da jynıv-ry, mutənasib və jarazıkkı, sıfətləri də jarızkıkkı idi. Byrynları-nın deziji də agzı azagı idi. Byryn sumuqləri və dydakları da o kədər diq dejil idi. Jyxarı jan dizləri də azagı jan dizlərinə az oxzyjyrdy. Bydları bizimqi qibi naziq idi; əzləri də bizdən ağır qəlməzdilər. Bynların hamıslını mulahəzə edib, nəzərə alanda belə bir nəticəyə qəlməq olыр qi, onlar ilə bizim aramızda olan təfavut biz ilə Mezə adamlarının arasında olan təfavutdən az idi. Heç zühəsiz qi by uç tajfanın uçu də biri birinə kohym və jaxın, və əzu də çox jaxın idi.

Ətrafına jıgızdıkları tonkal çox cazibəli idi. Sallakkylak ilə saatlarca əjləzib tustujə və alava tamaza edirdiq. Tonkala jeni odyn atanda kıgılcım dərjası kalxıb, qəjun karanlıgında hopyrdy. Jaxınlazıb oda çox baxmak istijirdiqsə də mumqun dejil idi və olmazdı. Tam açıkkıgın agzındaqi agaca minib tamaza edirdiq və əzumuzu bildirməq istəmirdiq.

Od adamları başlarını dizlərinə kojyb, ocagın yanında rahatlızib jatdılar. Çox ajık və sajk jatırdılar: jyxıda da karayl çəqirdilər və kylakları tərənirdi. Ara sıra by və ja başkası dyryb ocaga odyn atırdı. Mezədə jazıjanlar odyn lızıgı duzən dajırada, karanlıkda dajanıb ylyjyrdylar. Onları səslərindən tanıja bilirdiq. Byrada vəhzi it də, qaftar da var idi, və hərdən bir yzakdan bərq bağırtı səsi də qəlib ocagın ətrafında jatan Mezə adamlarını ojadırdı.

Bir dəfə erqəq zir ilə dizi zir agacmızın altında dajanıb, tuqlərini kabardıb, parlak qəzləri ilə bizə baxırdılar. Zir tab qətirə bilmir. Bizi jeməq uçun agzının syjy axırdı və qyja iləriləməq istijirdi. Dizi zir isə sajk idi. Bizi ən əvvəl by qərmüzdu və o saat hər iqisi dajanıb, byrynlarının deziqlərini titrədə titrədə dikkətlə bizə baxdılar. Sonra bağrıb, bir daha ocaga bakıb mezəyə sarı çəjruldulər.

Sallakkylak ilə mən jenə də tamaza etməyə kaldık. Lızık dajıranın ətrafında, karanlıkda muttəsil ağır bədənlər altında qolların kırılıb, zakkıldamasını ezidirdiq, və parıldıjan qəzlər qəurduq. Yzakdan zirin bağırtı səsi və onyn dalınca zir üzərinə hucym etdiji hejvanın bağırması və syda çapalaması ezidildi. Çajdan qərqədən mırıltısı qəldi.

Səhər dyryb ocaga sarı surunduq. Od adamları qetmişdilər. Od qəçirdi və tustulujurdu. Itmenan hasıl etməq uçun mezəyə qəz qəzdirdiq və ocaga sarı jujurduq. Odyn necə zej oldygyny bilməq uçun iqi barmagım ilə birini jarızdım, qəturən qibi, korxymdan və əlimin ağrısından və sızıltısından bağırđım.

Sallakkylak agaca kaçdı. Mən də korxyb onyn dalınca kaçdım.

Jenə də kajıtdık. By dəfə daha da artık sajk idiq və oda dəjmirdiq. Od adamlarını jamsılamaga baızladık. Odyn janında əjləzərəq baızımızi dizimize kojdyk və özümüzu jyxyja vyr-dyk. Sonra da onların danızmaklarını jamsılamaga baızladık və bərq haj quj kopardık. Ody agac ilə ezən və əlləzdirən kl-rizikli avçıl jadıma duzdu. Mən də agac ilə ezməje baızladım, qəmurləri və odları çəjururdum; ag qul dyman qibi kalxırdı. By bizim çox xozymyza qedirdi. Az çəqmədi qi qul bizi ag-ap-pak agartdı.

Zubhəsiz qi Od adamlarının tonkala odyn atmaklarını da jamsılamalı idiq. By izi imtahan edərəq əvvələ ocaga qiciq çər-çöp atmaga baızladık. Muvəffəkijətli oldy. Agac çartıltı ilə alavlanırdı. Biz də zadlıgımızdan oinyjyrdyk, zəvzəjirdiq. Son-ra isə ocagı bəjuq agac parçaları atmaga baızladık. Qetdiqcə ocaga artık odyn atdık, ta qi ocak alavlandı. Daha da həvəs-lənib, o jan by jana kaçırdık və mezədən kyry zax bydak qə-tirirdiq. Alav qet-qedə ycalırdı, və tustu agaclardan jyxarı kalxırdı. Odynlar tonkalda dızıldıjır və zakkıldıjırdı. By iz bütün əmrumuzdə qərdujumuz izlərin hamısından bəjuju və tam öz əlimizin izi idi. Biz də fəxr edirdiq. Tonkalın ətrafında oinyjyrdyk və biz də Od adamıjız - deje fiqir edirdiq.

Od kyry oty və qolları almızdısa da qərmurduq. Açılk-lığı qənarındaql yca agac birdən - birə jıxıldı. Qəzümüzu bə-rəldib, ona baxdık və onyn isitməsi bizi qerijə sıçramaga məbyr etdi. İqinci agac da alızdı, uçuncu də, dörduncu də və beləliqlə oddan bez-altı agac alavlandı. Urqduq. Nəhənc özünü qəstərirdi. Korxymyızdan əjləzdiq. Od ətrafı almıq və bizi burumuzdu. Sal-lakkylagın qəzlərində acizliq qərulmurdu. Həmişə by qibi hal-larda onyn qəzləri belə olyrdy; jəkin mənimqi də belə idi. Ky-caklazıb bir birimizə klıslıdık. Alav qəlib bizə çatdı; janan jyn kokysy alıb, sıçıradık və özümüzu mezədən gərb tərəfə ver-diq. Tez-tez dənub dala baxırdık və kəhkəhə vyryb qulurduq.

Qun orta çağı qəlib bir qeçidə çatdık. Sonra bildijimizə qərə byrada çaj byrylyb, əjri bir qeçid əmələ qətirmizdi. Qeçid bojy bir neçə təpə var idi və təpələrin jarıslını mezə basmızdı by təpələrə çıxarak, dənub mezəje baxdık, quləq kalkıb alav dənizini zərk tərəfə jajırdı. Çajın klragını dytyb, gərb tərəfə qedirdiq. Birdən-birə Od adamlarının dyracakları jerə çatdık.

Sovkul-cejz nukteji-nəzərindən byra çox qəzəl jer idi. By-ra, uç tərəfini çaj burumuz bir jarım ada idi. Byraja jalnız bir dar qeçid ilə karadan qəlməq olyrdy. Byradaql bir neçə alçak

təpələr təbii sığınacaq təzqil edirdi. Od adamları kalan dunjadan ayrılarak jəkinən çoxdan bəri byrada istirahət və rifah ilə jəzljrdilər. Məncə jəkin onların belə asyda və rahat jəzadıklarına qərə sonraql qəçuz olmyz və tajfamıza bir o kədər zərərlər vyrmyzdyr. Jəkin Od adamları çox tez artmızlar və byra onlar uçun darıskal olmyzdyr; ona qərə də öz jərlərini qenizləndirmiz, bizim tajfanı kovmyz, magaralarımızdı dytmyz və jəzadığımız əjaləti izgal etmişlərdir.

Laqin Sallakkylak ilə özümüzü onların topraqlında qərdüqdə by məsələnin kejdini çəqmirdiq. Hər çənd onların qəntlərinə tamaza etməq ilə çox maraklanırdıq və əl çəqməq istəmir-diqsə də, byradan nə cur kaçmagın da fiqirində idi. Od adamlarının arvad və yzaklarını ilq dəfə qəzurduq. Çocyklar çıplak idi, arvadlar isə hejvan dərisi qejmişdilər.

Od adamları da bizim qibi magaralarda jəzljrdilər. Magaraların kabagındaql açıklıklar çaja enirdi və byrada qiçiq ocaklar janırdı. Onların əzləri uçun jəməq pizirib pizirmədiqlərini bilmirəm. Biz onların pizirdiqlərini qərmədiq. Laqin zənnimcə pizirməq qibi bir iz qəurdulər. Onlar bizim qibi syjy çajdan kabak ilə qətirirdilər. Qəzizirdilər və arvad yzaklarını kizkırtırları qəlirdi. Yzakları da ojnyjanda bizim tajfanın yzakları qibi aqlz qəzlərini əjizdirirdilər. Umymən bəjuq jəzli Od adamlarından bizə bənzijirdilər.

Sallkkylak ilə mən artıq lənqimədiq. Bir neçə yzagın ox atdıqlını qərub jəvazca qerijə, mezəjə sujuzduq və çaja sarı qetdiq. Byrada bir sal, lap dogryçy sal tapdıq. Jəkin byny Od adamları kajırmızdı. Iqi qiçiq və duz tiri məhqəm agac qəqləri və əjri ujru bydaklar ilə bir-birinə sarımlızlardı.

Byny qərdüqdə ejni bir fiqir iqimizin də aqlımızca qəldi. Od adamlarının mulqundən kaçmaga çalırdıq. Çajı qəçməq uçun by tirlərdən jəzli nə ola bilərdi? Onların ustunə çıxıb, qənardan syja itələdiq. Gəflətən by mindijimiz sal hərəqətə qəlib bizi çaj azagı duz qətirib qənara çıxardı. Bir bərq təqan az kalmızdı bizi syja salsın. Sal, agac bydaklarından toxynmyz qəndir ilə bir agaca bağlanmızdı. By qəndiri açılıb qənardan ayrıldıq.

Qurəjə-qurəjə byrylgandan çıxılıb, çajın aqlını ilə uzu azagı qedirdiq. Od adamlarının jərim adasından bizi ajdın qərməq olyrdy. O biri qənara baxarak butun ciddijjətimiz ilə qurəjirdiq və aqlımızca heç bir zəj qəlmirdi. Birdən qənarda bərq kizkırtı səsi ezitdiq. Dənub baxanda qərdüq qi Od adamlarının çoxy bizə baxır, barmakları ilə qəstərir və çoxy da magaralardan çıxır. Qurəməq lazım oldygyny tamamilə ynydyb, ta-

maza eləməjə baqladık. Qənarda bərq haj quj kopdy. Od adamlarından bə'zləri oxlarını bizə sarı çöjurdülər. Aramız çox yzak oldygyna qərə bir neçə ox qəlib jakınlıqlımızda duzdu.

By qun Sallakkylak ilə mənim üçün çox bəjuq bir qun idi. Saldıqlımız jangılın tustusu zərk tərəfdə qəjun jarıslın burumuzdu və özümüzdə byrada dört tərəfimiz Od adamlarının sənqərləri ola-ola çajın içində tam salamat və xətersiz bir jerdə idi. Əjləzib onlara qulurduq və çaj ilə qedirdiq. Əvvəl cənyba, sonra cənyb-zərkdən zərkə, hətta zimal-zərkə, sonra jenə də zərkə, cənyb-zərkə, və cənyba və nihajət gərbə dogry uzub, çajın haça ajrıclı dunqəsine çatdık. Çaj byrada çəlpəziq axırdı.

Od adamların çox yzakda kojarak zərkə dogry sujuzub byrada tanıdıqlımız jərləri qərduq. Byra bəjuq bylak idi və biz bir iqi dəfə byraja qəlib, sy içməjə qələn hejvanlara tamaza etmişdiq. Bilirdiq qi byradan sonra qəq jedijimiz açıklık qəlirdi və ondan da sonra tajfamızın magaraları idi. Qanara dogry qurəməjə baqladık. Byrada akın iti idi. Qəzümüzü açmamız tajfamızın bylagına qəlib çatdık. Byrada çox arvad yzak var idi və kabaklarını sy ilə doldyryrdylar. Bizi qərəndə kabaklarını dəli qibi atıb, cıqlırlar ilə kaçlırdylar.

Qənara çatdık. Təbiidir qi salı bağlamak aqlımızda qəlmədi və sy qəturub, apardı. Çox sajk və ehmallık ilə cıqlırlar ilə surunməjə baqladık, butun tajfa kaçıb, magaralarda qizləndisə də təq-tuq baqlınlı çıxarıb, bizə baxanlar oldygyny da qərurduq. Kızılqəz qərunmədi. Jenə də evmizə qəlib çatdık. Əvvəlcə jyvamıza sahlıb dyran bir cuft dalazgan cavanı magaramızdan kovyb, by qecəni kajanın təpəsindəqi öz xusysi magaramızda qeçirdiq.

XIV.

Ajlar qeçirdi. Hələ baqlımızda qələcəq bəla və musijbətlər iləridə idi. Biz isəq koz dəjurdıq və jazlırdık. Xusysən by il koz jaxzı məhsyl vermizdi. Kabaklarımızı koz ilə doldyryb, koz əzdiğimiz jərə aparırdık. Byrada kozy daqların ustə kojyb daz ilə əzirdiq və jejirdiq.

Sallakkylak ilə mən öz macəralarla doly olan yzın səjahətimizdən təkribən ilin axırına jakın zaman kajıtmışdık. By qələcəq kızı çok jymyzak qeçdi. Tez-tez əvvəllərdə jazadıqlım ağacın janına qedib, orada ilq dəfə Sallakkylak ilə qəmiçiliq əjrəndijimiz və by karaqilə bitən jər ilə bataklığın arasındaqlı jərlərdə Kaçaganı axtarırdımsa da, heç izində qərə bilmirdim. Jox

oıyb qetmizdi, mən də gussəsini çəqirdim. Jyxarıdā dedijimi qibi, aclık qibi, bir zej hiss edirdim: by aclık tox olanda da təbii aclıga bənzijirdi. Xulasə hər nə kədər Kaçaganı, axtardım,sa da əbəs və hədər idi.

Magara həjatı heç də jeqrənq dejildir. Məsələn: Sallakky-lagı alalım. Sallakky-lak ilə mən öz qiçiq magaramızdan xaric-də olanda bir dəkikə də aram və dinc dejildi. Magaramızın qeçəcəjini qenişləndirmizdiqsə də jenə bizim uçun dar idi. Ona qərə ony, hərdəm bir jenə də, qenişləndirdiqsə də Kızılqöz uçun dar idi və onyn hejbətli və zorba bədəni oradan qeçməzdi. Kızıl-qöz artık heç bir dəfə də bizim magaramıza hucym etmir. By izi ona jaxzı tərq etdirmizdim və bojnynyn daz ilə vyrdygym jerində bəjuq kırımızı vəz qərunurdu. By ziz qetmirdi və o kədər bəjuq idi qi yzakdan da qərməq olyrdy. Mən öz əlimdən qəlmiz olan by izə çox həvəs və məmnynijjətlə baxırdım və bə'zən təh luqədən yzak jerdə olyb Kızılqöz qərəndə kəhkəhə ilə bəzlijib qulurdum.

Təbiidir qi Kızılqöz mən ilə Sallakky-lagı dytyb, butun taj-famızın qəzləri kabagında parçalasa idi də, tajfamızın bizə mə-həbbəti oldygyna baxmıjarak jenə də qəməq etməzdi. Bəlqə də by məhəbbət dejildi və Kızılqözə olan nəfrətlərini qəstərməq idi. Hər halda nə cur olyr isə olsyn, Kızılqöz qələndə hər dəfə bizə xəbər verirdilər. İstər mezədə, istər bylagın janında, istər magaraların önündəqi açıklıkda və umymən harada olyrsa ol-syn, Kızılqöz qələndə o dəkikə bizə bildirirdilər. By syrətlə Kızılqöz ilə bizim aramızda olan ədavətdə galibijjət bizim tərə-fimizdə idi.

Bir dəfə az kalmızdı qi, Kızılqöz məni dytsyn. Subh tez-dən idi, və tajfamız hələ jatmızdı. İz tam gəflətən oldy. Tə-pənin başındaqlı magaramıza qədən jolym qəsilmizdi. Ona qərə kaçıb, kəza magaraja qirmizdim. By haman o magara idi qi, neçə il byndan əvvəl Sallakky-lak mənim əlimdən kaçıb byrada kyrtarmızdı və tajfamızdan iqi nəfəri kovyb, byraja soxan İti-diz də byrada məglyb olmyzdy.

İqi magaranın arasındaqlı qeçəcəjə soxylan qibi qərdum qi Kızılqöz joxdyr. O, bir dəkikə qeçməmiz çəl tərəfdən magaraja soxyldy. Mən qeçəcəqdən qerijə sovyzdy, o da sıçırlijib, jenə də iqinci magaraja soxyldy. Mən jenə də qerijə soyzdy. Belə-liqlə özümü mudafəə edirdim.

By syrətlə məni jarım qun byrada saxladı, və axırda özu təslim oldy. Karara aldık qi, byndan sonra Kızılqöz səhnəjə çlxanda, kajadaqlı öz magaramıza çlxmlijib özümüzü kəza ma-

garaja verəq; ona qərə də byraja sahib dyrdyk. Bizim izimiz yalnız o idi qi, Kızılqəzdən qəzumuzu çəqməjəq qi, o bizim kaçmak və qerijə çəqilməq jolymyzy dyta bilməsin.

Kızılqəz öz son arvadını by kiz yzyny hədsiz hesabsız döjə-döjə öldürdü. Onyn əslinə çəqdijini jyxarıda demizdim; laqin by iz əslini saxlamakdan da pis idi; çunqu hətta ən alçak cinsdən olan erqəqlər də öz arvadlarını öldürməzdi. Kızılqəz özündə atavizm təmajili oldygyna baxmıjarak, hərəqətləri ilə insanlarını vucyda qələcəjini xəbər verirdi; çunqu yalnız insan cinsinin erqəqləri öz arvadlarını öldürməjə kabildirlər.

Kızılqəz bir aravddan kyrtaran qibi özu uçun bəzkasını aramga baqladı və belə də qəzləməq lazıq idi. Arvadlardan özu uçun Xanəndəni seçdi və bəjəndi. Xanəndə koca Bejinlinin nəvəsi və Qeçəlin kiz idi. Xanəndə çox qənc bir vucyd idi. Qun batan çagı öz magarasının agzında əjləzib, okymagı çox səvir-di və by jakınlarda Əjriajaga qetmizdi. Əjriajak dinc və dinməz bir erqəq idi, heç qəsi incitməzdi və öz joldazlarının heç birisi ilə daləzməzdi. Davaqar və kalmagalçı dejildi. Bojy qıçıq, özu arıx idi və bəzkaları qibi cəld və çapıq dejildi.

Kızılqəz daha byndan alçak iz qərməmizdi. İz axşamın, saqıt çagı və bizi açıklıga toplazıb öz magaralarınıza qetməq istədjimiz zaman oldy. Xanəndə birdən birə bylagın janından atılıb, cıgır ilə agzı jyxarı kaçdı. Kızılqəz isə onyn dalınca jujururdu. Xanəndə öz ərinin janına kaçdı. Jazık qıçıq Əjriajak bərq urqdu; laqin kahraman idi. Əcəli çatdıgını bildisə də kaçmadı. Dejinərəq, tuqlərini kabardııb və dizlərini kıcajıb ajaga kalkdı.

Kızılqəz gəzəbindən bir baqlırdı... by iz onyn uçun həkarət idi; çunqu yzak-myzagın birisi ona karzı işjan edir! Kolyny kalxılıb Əjriajagın bojnyny sıkdı. Əjriajak dizləri ilə Kızılqəzun əlindən japlıdsə da o saat bojny byrylyb baqlırdı və jerdə çapaladı. Kızılqəz, Xanəndəni saçlarından dytyb öz magarasına sarı surudu. Jyxarı kalxar qən ony məhqəm dytyb öz dalınca surujurdu.

Bərq acıgımız dytdy. Zühəsiz qi həddindən artıq gəzəbləndiq. Hirsimizdən sinəmizə çırpa-çırpa, tuqlərimizi kabardııb, dizlərimizi kıcadarak bir jərə toplandıq. Bizdə umymi iz qərməq uçun bir jərə toplazmız hejvanların suru dyjgysy əmələ qəlmizdi. Birləzməjə ehtijacımız oldygyny bilirdiqsə də, by izi ajdın bir syrətdə hissə edə bilmirdiq. Lugətimiz çox qıçıq oldygy uçun Kızılqəzə karzı birləzib ony öldürmədiq. Anlazılmaz fiqirlərimiz var idisə, də, bildirməq uçun söz və ləfzlərimiz jox

idi. By sözlər və ləfzlər hələ javaz-javaz və çox artıq tədriclə topladıb, əmələ qəlirdilər.

İdraqlımlıza və ağıllımlıza qələ qibi qələni fiqirləri səs ilə anlatmaga çalışırdı. Qeçəl bərqdən lakkırdamaga başladı. Çıxardığı səslər ilə Kızılqəzə karzı olan nəfrətini və ony tələf etməq arzusunda oldygyny bildirirdi. O yalnız byny anlatmaq istədiqdə biz anlırdı; laqin özü hiss etdiji qibi birləzməq lazımlı oldygyny da anlatmaq istijəndə, səsləri anlaşılmaz olırdı. İb belə oldykda Jymyrysiyət kəzərlərni kılzırdı. Sınəsine çırpa-çırpa danızmaga başladı. Biz bir-bir by qibi çıkızda bylyndyk və həttə koca Bejinli də tupurcəji sıçraja-sıçraja və səsini titrədə - titrədə lakkırdamaga başladı. Qim idisə bir agac qəturub vəzn və hava ilə bir tirə çalmaga (dəjməyə) başladı. Bağırtdı və yfilylarımlı idraqsızcasına by havaja yjyb, və tabe' oldy. By hava bizə saqit edici tə'sir bağlılırdı. Bir də qərduq qı butun geiz və gəzəbimizi ynydyb by hava ilə zəvzəməyə və kəhkəhlə ilə qulməyə başlamızk.

By mə'nasız və lajənzyyr jıgıncak, təcəmlızn butun geiz mutəvali və məntiksizlijini əzqar qəstərir. Biz belə idiq: umymijjətlə gəzəblənib umymi dyjgy ilə topladıqlımlı bir halda, bir ibtidai və kaba vəzn və hava hər zəji bizə ynytdyryrdy. Biz, ictimailəzən və suru ilə jazlan hejvan idiq və belə umymijjətlə okymak və qulməq bizi təmin edirdi və ləzzət verirdi. By lajənzyyr və mə'nasız jıgıncak, ibtidai adamların zyrasına və imdiqi adamların milli və bejnəl-miləl kyryltajlarına bənziydirdi. Laqin bizim təcfa isə dunjanın jeni və ilq addımlar atdığı dəjrdə dilə məhtac idi. Hər dəfə bir jərə toplazanda vəzn və hava ilə jeni nəgmələr və səslər jaratmaga başlılırdı. Hələ o vakt bəlli olmyjan sənətin həkikəti də haman by vəznlərdən ibarət idi. Beləliqlə incə sənətlər tərurdu.

Laqin by vəznlər jadımlıza çox kalmırdı. Vəzni çox tez itirirdiq və jənə hədjan və cəfənqijət başlanırdı; axırda jənə də haman vəzni tapırdı və ja jeni başka bir vəzn duzəldirdiq. Bə'zən jarım dyzyn vəzn tapırdı və hər gyryp bir vəzni dytyb, öz səsi ilə başka vəzniləri basmaq istijirdi.

Hər qəs öz fiqir və arızlarına kaplıb istədiyi qibi by vəzn və hava ilə lakkırdı, bağlırdı, zinqildijirdi və ojnyjyrdy. By halda hər qəs özünü qajınatın həkiki mərqəzi qibi hiss edərək, ətrafında çırılzan və atılıb duzməqdə olan qajınatın başka mərqəzlərindən aralanmız olırdy. Sonra əl vırmak və agac ilə tiri çalmak havası və vəzni araja çıxırdı. Birisi qah jujurur, qah dajanırdı; o birisi oxyjyrdy və «A-bang, a-bang! a-bang,

a - bang!» sözlərini təqrar edirdi. By səslər qah ycalır və qah jenirdilər. Biz də bir - bir by səslərə kozylyrdyk və bir jerdə «xa - a, xa - a, xa - a a xa!» okyjarak ojnamaga bazlajardık. By bizim ən səvqili nəgmələrımızdən biri idi. Bizim səvdijimiz iqinci zərki də by idi. «Ə-ya, ə-ya, ə-ya-xa!»

By syrətlə həddən artıq ağız qəzümüzü əjərəq, atılıb duzərəq və fırlanaraq ibtidai dunjanın toran kovyzan çağında ojnıjyr və okyjyrdyk və byna ojyb, tam safahətə kədər varırdık. Kızılqəzə karzı olan gəzəbimizi incəliq jymyzaldırdı. Odyr qi qecə bütün öz dəhşətlərini jadımızca salıncaja kədər vəhzi «xər» oxyjyb bagırdık. Toran kovyzandan sonra kaxalardaqı magaralarımızca soxylyrdyk və karanlık çəqub yldyklar alıncaja kədər biri birimizi javazca səsləjirdiq.

Biz yalnız karanlıkdan korkyrdyk. Din və qəzə qərunməz dunja hakkında heç bir zey bilməzdiq; yalnız həkiki dunjanı tanıjırdık və həkiki vucydlardan, həkiki korxylardan, ətdən və kandan əmələ qəlmiz jırtıclılardan korkyrdyk. Ona qərə də karanlıkdan korkyrdyk; çünqu karanlık çəqduqdə jırtıclılının qələməq vaktı olyrdy. Onlar karanlık çəqəndə öz dəlməqlərindən çıxıb, bizi dytyrdylar və əzləri isə qərunmurdulər. Bəlqə də sonralarda əmələ qələn qəzə qərunməz və bəjuq dunjanın korxysy javaz-javaz by karanlıkdan korkmak vasitəsilə araja çıkmızdır. Ehtimal qi, təsəvvur artdıkca ölüm korkysy artmız və ölüm əsrar-ənqiz bir karanlık qibi tələkki olynmyz. Məncə Od adamları yalnız by səbəbə qərə karanlıkdan korkyrdylar. Laqin konsertimizi dəjandırlıb magaralarımızca kaçmaga bizi zirlər, çakkallar, koca İtidiz, vəhzi itlər və umymən bütün ac və jırtıclı hejvanlar məcbyr edirdi.

XV.

Sallakkylak evləndi. By iz bizim bazımızca qələn macəraların iqinci kızılda gəflətən ittifak duzdu. O evlənəcəji hakkında əvvəlcədən mənə heç söz deməmizdi. Onyn evlənmiz oldygyny bir dəfə axşam toran kovyzan zaman kajaja, magarama çıxanda bildim. Magaranın qəçəcəjinə qırdım və artıq iləri qəçə bilmədim. Magarda mənim uçun jer jox idi. Sallakkylak ilə arvadı, magaraja jejelənmizdilər. Onyn arvadı mənim bacım, jə'ni atalıqlım Zəvzəjin kızı idi.

Qıuc ilə qırməq istədim. Byra yalnız iqi nəfərliq oldygy uçun mənə dojnca zapalak dəjəndən və uz qəzum cırdıkdan sonra, qerijə çəqilməqlə zad idim. By və bir çox bazka qecələri

kəza magaraların qeçəcəjində qeçirirdim. Hər həlda Ora tamamilə xətersiz idi. Byrada bizim tajfadan iqisi özunu İtidizdən kyrtarmızdı və mən də Kızılqəzun əlindən xilas olmyzdym. Ona qərə mənə elə qəlirdi qi hər nə cur jırtıclı olsa idi by iqi magaranın arasından suruzub, canımı kyrtara bilərdim.

Vəhzi itlər ağıllıma qəlmirdi, onları ynydmyzdym. Onlar da qiçiq idilər və mən qeçən jardən onlarda qeçə bilirdi. Hər halda onlar bir qecə mənə byradan kovyb, çıxardılar. Magaraların iqisinə də qirib zühəsiz qi mənə dyta bilirdilər. Dalımcə bir neçə it qəldiqdə, o biri magaradan sıçırayıb kaçdı. Kalan itlər bajırda dajayıb qəzljurdilər. Kajanın ustunə atılıb jykarı dırmananda ustunə atıldılar. Onlardan bir arıqlı və acı kılçamdan jayızdı. Dizlərini bydyma qeçirib az kalmızdı qi mənə azagı çəqsin. Əl çəqmirdi, mən də özümü onyn agzından kyrtarmaga çalırdım. Qıucum qəldiqcə özümü başka itlərdən yzaklaşdırmaga sə'j edirdim.

Özümü xatasız jərə çatdıran qibi, kılçamın bərq ağıllıqlını bildim. İmdi mənə divara dırmanan acqəz surunun arasındə on-on iqi fyt məsafə var idi, itin xırtlağından jayıqlıb javaş-javaş bogmaga başladım. Ony yzyn muddət by halda saxladım. Mənə çırmaklıjırdı, dərimi didirdi və özünü dal ajagı ilə mudafəə edərəq, mənə çəqib azagı itələjirdi və kajadan salmaga çalırdı.

Nihajət dizlərini çəqdi və mənə byrakdı. Cəsədini özümə jyxarı surudum və qecənin jayıqlını da əsqi magaramın, jə'ni Sallakkylak ilə bacım jazadıqlı magaranın qeçəcəjində qeçirdim. Ancak əvvəlcə mənə butun tajfa hədələdi, çunqu onların jyxıdan ajılmalarına və həjəcana duzmələrinə səbəb olmyzdyr. Laqin jənə də intikam aldım. Ara sıra haj quj qəsilən də azagı daz atırdım və jənə də iz əvvəldən başlanırdı. Tajfa hiddətlənib mənə daha da bərq hədələjirdi. Səhər iti uçumuzun, jə'ni mən, Sallakkylak və onyn arvadıqlı arasındə bəldum. Bir neçə qun ətdən qorlyk çəqmədiq.

Sallakkylagın evlənməsi xəzbaxtlıq qətirmədi. Jaxsı qi by ər arvadlık çox surmədi. Butun by muddətdə nə o, nə də mən xəzbaxt dejildi. Qiçiq və rahat magaram əlimdən çıkdıqlına qərə istrəhatım pozylmyzdy. Özüm üçün başka cavan bir erqəq joldaz da tapıb, magaranı təzədən almak da istəmirdim, çunqu Sallakkylak ilə yzyn muddət bir jerdə jazamak mənəim üçün adət olmyzdy.

Mən də evlənə bilirdim; byrası dogrydyr; tajfamızın ara-

sında diziləri bir kədər az olmasa idi, çox ola bilirdi qi mən də evlənə idim. Tajfamızın içərisində dizilərin azlığına Kızılqözün səbəb oldygyny qəstərməq hakkı olar. Byny nəzərə aldıqda onyn bizim tajfa üçün nə qibi bir mə'nası oldygy əzqar olыр. Byndan başka arada Kaçagan məsələsi də var idi və mən hələ ony ynytmamışdım.

Xulasə, Sallakkylagın evli oldygy zaman jyrdsyz jyvasız idim və qecələri təhluqə içərisində qeçirirdim. Tajfamızdan bir nəfəri öldü və onyn kalan dyl arvadını başka bir erqəq aldı. Belə oldykda magaranın biri bozladı, və mən oranı dytdym. Laqin by magaranın agzı qeniz idi. Bir dəfə orada Kızılqöz az kalmışdı, qi məni dytsyn. By izdən sonra by magaranı by-raxıb jenə də koca magaranın aralığındaqı qeçəcəqdə jatırdım. Jajda isə həftələrlə magaranı byraxıb qəlun jakınlığındaqı agacda kajırdığım daldanacakda kalırdım.

Evlənməqdə Sallakkylagın xəzbaxt olmadığını jyxarıda demizdim. Bacım Zəvzəjin kızı idi; odyr qi Sallakkylagın hə-jatını cəhənnəmə döndərmizdi. Heç bir magaradan onlarınqı qibi dava dalaz səsi qəlmirdi.

Əjər Kızılqözə «qəj sakkal» arvadbaz deməq dogry isə, Sallakkylak da əməzəq idi. Zənnimcə Kızılqöz Sallakkylagın arvadına mejl qəstərməqdə kət'i dejil idi.

Sallakkylagın xəzbaxtlığından arvadı öldü. By jaj fəv-kuladə bir iz oldy. Lap qec, jajın axırlarında zərdə iqinci məh-syl verdi. By birdən-birə husyla qələn zərdə qərpə, syly və çox qəjrəq idi; ona qərə də zərdə bitən açıklıkdan əl çəqmirdiq. Bir qun səhər tezdən tajfamızdan bir çoxları zərdə jeməq üçün oraja qetmişdi. Bir tərəfimdə Bejinli ilə Kalındydak və o biri tərəfimdə isə bacım ilə Sallakkylak zərdə jejirdilər.

Birdən-birə Qeçəl ilə bacım kızıqlıq, atıldılar. Ejni zaman-da onlara sancılan oxların vızılısını ezitdim. Bir dəkikə qeç-məmiz onlar təjzujərəq jerdə çapalırdılar, kalanları isə var kuvvələri ilə kaçıb özlərini ağaclara atdılar. Bir ox da mənim janımdan qeçib titrəjə-titrəjə jərə sancıldı. Jaxızı jadımdadır qi, korxymdan belimi əjib kaçanda by oxyn janından qeçərqən çox bərq urqdum. At urquju zəjdən qənara atıldığı qibi mən də o oxdan korxyb qanara sıçradım.

Sallakkylak mənimlə janazı kaçərqən jıxıldı. Onyn balıq ətinə ox dəjdi, o da ilizib jıxıldı. Kalkmak istədisə, jenə də jı-xıldı. Kızılıq, əjləzdi və korxysyndən titrəjərəq, məni qəməjə çagırmaga başladı. Mən qerijə kajıtdım. Kılçasındaqı oxy mənə qəstərdi. Mən oxdan jayıqlıq dartıb çıxarmak istədiqdə

Sallakkylak kılçasılını ağırsına dözə bilmijib, kolymdan jayırdı. Bir ox da iquimizin arasından qeçib qetdi. İqinci bir ox da qəlib daza dəjdi, və parçalanıb, jerə duzdu. İz ifrata varmızdı. Birdən-birə oxy qucum qəldiqcə dartıb, çıxardım. Sallakkylak bağırdı və ağığundan ustumə atıldısa da, özümüzü itirmijib, kaçdı. Dənub qerijə baxdım. Dalda, kalan koca Bejinli səs-siz iqujsuz jorta-jorta ölumdən yzaklaşdı. Bə'zən az kalırdı, qi jıxılısın, hətta bir dəfə jıkıldı da; laqin artıq ox qərunmurdu. Çox koca oldygy üçün kılçaları tabsız idi, jerimirdi. Amma öl-məq də istəmirdi. Uç nəfər Od adamı sıçırılıb ony dyta bilərdi; amma by fiqirdə olmadılar. Ola bilirqi, o, onlara koca və kart qərundu; öldurməyə dəjməzdi. Onlara Qeçəl ilə mənim bacım lazım idi. Ağacdan dənub, bakdıkdə Od adamları onların baz-larını, daz ilə əzdiqlərini qərdum. Koca çolak avçıl da onların içində idi.

Bizim urqumuz dəstəmiz dağılık və pozgyn bir halda ma-garalara sarıl kaçırıldı və mezanin qıçiq ahalısı kabaglımızda kaçılıb dağılırdı. İmdi, təhlüqə bir kədər yzaklaşdıkdən son-ra Kalındydak öz babası Bejinlini qəzlədi. Aralarında tam bir nəsl təfavut olan by iqi nəfər də bizə kozylyb, barabar kaçdı.

By syrətlə Sallakkylak jenə də sybajlaşdı. By qecəni onyn-la barabar öz əsqi magaramda jatdım və əvvəlqi dostlygymyz jenə də təzələndi. Zahirən arvadılını ölümü ona elə bir tə'sir bağlalamamızdı. Hər halda arvadılını xifət və gussəsini çəq-mirdi. Dejesən Kılçasılını jarası ona çox əzijət verirdi. Jara-sı tam bir həftədən sonra sagaldı, və özü jenə əvvəlqi qibi oldy.

Tajfamızın içərsində yalnız bir nəfər koca uzv var idi qi by da Bejinli idi. Bə'zən onyn sifəti ajdın bir syrətdə qəzlərimin ka-bağında dyryr və mən, onyn tamamilə bizim bağbanlımızın atasına bənzədiyinə təəccub edirəm. Bağbanlımızın atası, çox koca və kılızlı bir qizi idi. And içirəm qi, o qıçiq qəzləri ilə baxıb, dişsiz ağız ilə deyinəndə Bejinlijə çox bənzijirdi. Mən yzak idim və bynyn by dərəcə Bejinlijə bənzəməsindən kor-xyrdym. Koltygynda iqi ağacla qəzən kocanı qərəndə kaçır-dım. Hətta koca Bejinlinin qılqə sakkalı da by kocanın jarım sakkalına bənzijirdi.

Jyxarıda dedijim qibi aramızda yalnız bir koca var idi qi o da Bejinli idi. O bir mustəsna bir zej idi. Bizlərdən heç qəs koca-lıncaya kədər jazamazdı. Orta və doly jaza çatanlarda çox az olyrdy. Biz, adətən icbarı ölüm ilə ömrümüzü bitirərdiq; mə-nim atam və ja-da Diziklik olduju qibi və ja-da bacım ilə Qeçəl

qibi gəflətən cavanlıkdə ölərdiq. Təbii ölümü - ? - jox, o vaktlar təbii ölüm icbarı ölüm deməq idi.

Tajfamızda heç qəs kocalıkdən ölməzdi. Mən heç bir nəfər də by qibisini bilmirəm. Hətta Bejinli də öz əcəli ilə ölümədi və halby qi, butun tajfamızın içərsində yalnız o, əcəli ilə ölə bilərdi. Laqin bizim aramızda belə ölüm çox az olardı. Tajfamızın uzvləri birdən-birə jox olardı. Səhər magaradan çıxıb, qədirdilər və artıq kajıtmazdılar. Jırtıclıların ac və doymaz ağızlarında jox olardı.

Od adamlarının zərdə bitən açılığa qəlmələri bizim axırlımızın ibtidası idi, ancak biz byny bilmirdiq. Bir azdan sonra Od adamları byraja tez-tez qəlməyə başladılar. Onlar, yçyb yca ağacların başından onlar üçün ziqar qətirən oxları ilə bərabər səssiz səmirsiz iqi-iqi, uç-uç mezədən çıxıb qəlirdilər... Qaman ilə ox qıyja onların mənhys və iktidarlı kollarının ycy idi; juz fyt və daha artıq məsafədə öldürə bilirdi. By izə qərə onlar hətta İtidizdən də korkyly və dəhşətli idilər. Byndan başka çox ağıllı idilər də; danıza bilirdilər və ona qərə daha artıq duzuncə və mulahəzə ilə iz qərə bilirdilər. Hələ by qənarda dırsyn. Olar bir iz qərməq üçün birləzməji də əjrənmişdilər və birləzirdilər. Bizim tajfa mezədə çox sajk dolanırdı. Biz də həmişə çox ajk olyrdyk. Artıq özümüzü muhafəzə etməq üçün, ymydymyz jox idi. Bydağın başında otyryb, artıq jırtıclı hejvanlara qulurduq. Od adamları ibtidai dunjada jazıjan jırtıclılardan ən dəhşətli idi və özlərinin də juz fyt yzynlykda dizləri və dırnakları var idi *)

Bir dəfə səhər, hələ tajfa mezəyə dağılmamızdan, çaja sy qətirməq üçün qədənlərin və sy qətirənlərin arasında bərq haj-quj kopdy. Butun tajfa kaçıb magaralarda qizləndi. By qibi hallarda adətən belə edərdiq: əvvəlcə kaçıb qizlərərdiq və sonra qudərdiq. Magaramızdan bıxıb qəzlujurduq. Bir az qeçəndən sonra bir Od adamı javazca mezədən açılığa çıxdı; By, qicıq və kılızımız koca avçı idi. Bir neçə dəkikə dajanıb, magaralarımızda və kajaja qəz qəzdirib, baxdı. Sonra cıgır ilə bylaga jəndi və bir neçə dəkikədən sonra başka jöl ilə qerijə kajıtdı. Jənə də dajanıb bizə çox qəz jetirdi. Sonra dənub, mezəyə qetdi. Biz, jazıkcasına biri-birimizi səslijə-səslijə kaldık.

XVI.

Ony jaxzı bələd oldygyım və tanıdıgım və karaqilə bitən bataklığın yanında tapdım. Ony anam jazadıgı və ilq dəfə Sal-

*) Od adamlarının atdığı oxlara izarədir (mütərəcim).

lakkyllak ilə barabar agacda özümüz üçün məsqən kəşf etdiyimiz yerdə qərdum. Heç qəzləmirdim. Ağaclar ilə qədər qən tanıdığımız zərif səsi eşidib, jyxarı baxdım. Qərdum qi, Kaçagan bydagın üstündə ayaqlarını sallayıb jellədir və mənə baxır.

Bir dəqiqəlikə dajandım. Ony qərən qibi xəzbaxt oldym; sonra by xəzbaxtığa iztirab və əzijjət də ilavə oldy. Onyn janına ağaca dırmandım. Laqin o javaz-javaz bydakdan jənirdi. Ona çatmışdım qi birdən-birə o biri ağacın bydagına sıçradı. Xələldən japrakların dalında qizlənilib, mənə baxırdı və zərif səs verirdi. Ardınca atıldım. Komzy ağacda japrakların dalında qizlənilib, mənə baxan haman Kaçagan oldygy üçün ony tə'kib etməq dyjgysy və arzısı mənə iqi kat artdı.

Sallakkyllak ilə barabar siyahətə çıxdığımız zamandan bəri bir dəjiziliq oldygyny hiss etdim. Mən ony istijirdim və byrasını bilirdim. Byny, o, özü də bilirdi və ona qərədə mənə jəklinə kojmyrды. Onyn Kaçagan oldygyny və dırmanmada mənə muəllimliq etdiyini ynytdym.

Dalınca kaçmaga başladım. Hər dəfə özünü mənədən kyrtarırdı, jayınıb dajanırdı, dənub mehriban qəzləri ilə qerijə baxırdı, zərifcəsinə səslənirdi və lap mənim jəklinləgimə ojnuyırdy, atılıb duzurdu və jellənirdi. O, yzaklaşdıqca mən ony dytamk istijirdim. Kyrtarmakda olan qunun yzannıq qələləri ciddijjətimin hədəf oldygyny subyt edirdi.

Onyn dalınca kaçır qən və ja-da jornygymy almak üçün konzylykdaql ağaclara əjləzib, ona qəz jetirən qibi onyn dəjizilmiz oldygyny qərdum. Bəjumuzdu, ağırlaşmışdı və canlaşmışdı. Xətləri dajirələnmişdi, əzəlatı kuvvələnmişdi və onda əvvəllərdə olmyjan bir jetizmişliq var idi. By jeni halları mənə daha da cəlb edirdi. Uç il idi, jə'ni azı uç il idi qi ony qərmurdum. By uç ildə çox dəjizilmişdi. Uç il dejirəm isə, by təxminəndir. Mulahəzə edə bildijim bir vatk ölçüsüdür: bəlqə də dört ilə qeçmişdi. Artık fiqir etdiqcə ony dört ildən bəri qərmədiyimi jəkin edirdim

Onyn nə vakt və nə səbəbə jox oldygyny və by muddətdə başına nələr qəldiyini bilmirə. Sallakkyllak ilə öz qərduqlərimizi tajfamıza nagıl edə bilmədiyimiz qibi o da başına qələnləri mənə nagıl edə bilmirdi. Jəkin o da bizim qibi bir siyahətə qetmiş idi. Qim bilir bəlqə də byralardan qetməsinə KİZİLQƏZ səbəb olmyzdyr. Heç zühəsiz qi mezədə qəzəndə hərdən bir KİZİLQƏZ ona hucym edirmiz. KİZİLQƏZ ony tə'kib etməyimiz və dalınca qetmişsə də, hər halda jalnız hucym etməsi zühəsiz qi bynyn kaçılıb qizlənməsi üçün qifajət imiz. Qələcəq hadisələr uzrə quman

edə bilirəm qi Kaçagan cənyb, daqlara və tanılmadıqlımız çajın qanarı ilə uzu azaga öz həmcinslərindən yzaga qetmiş imiz Orada çoxly Mezə Adamları jazılırdı. Quman edirəm qi onlar byny qerijə, tajfanın və mənim janıma kajıtmaga məcbyr etmişlərdir. By tapmacanın əsasını bir az azagıda deyəcəyəm.

Qələlər yzalırdı; daha da artıq ciddijətlə onyn dalınca kaçırdım. Ony tə'kib edirdimsə də dyta bilmirdim. O, özünü elə nəzərə verirdi qi, qyja dogrydan da və ciddən məndən kaçmak istijirdi, laqin bynynla barabar həmişə özünü mənə jakın saxlılırdı. Mən hər zeji, jə'ni qecənin və jırtıcı hejvanların çixmək vaktinin jaxınlazdıqlını da y'vtdym. Ona olan məhəbbətimdən və məni jakına byrakmadıqlı uçun, ona karzı olan gəzəbimdən ağıllımlı itirmişdim. Ona karzı olan by gəzəbim çox təəccublu bir gəzəb idi və kəlbimdə ona evlənməq arzısı ilə jymyzalıdı.

Jyxarıda dedijim qibi hər zeji ynytmıyşdym. Mezədəqi açıklıq ilə onyn dalınca kaçır qən bir ilan jyvasına təsadif etdim. Və ilanlardan korxmadım. Ağıllımlı zəzırlıydım. İlanlar ustumə atıldılar isə də canımı kyrtara bildim. Byrada adətən, məni kovyb ağaca çixaran əfilər də var idi. İmdi də məni kovyb ağaca çixartdılar. Kaçagan qəzdən itdi. Mən də ağacdən jərə atıldım; özümü quc ilə xatadan kyrtardım. Byrada mənim əsqi dyzmanım, jə'ni Qaftar da var idi, o, mənim rəftarımdan byrada bir iz oldygyny anladı və tam bir saat məni tə'kib etdi. Biz bir dəfə bir suru kabanın da dikkətini özümüzə cəlb etdiq. Onlar da ustumuzə atıldılar. Kaçagan çox bəjuq bir məsafəni bir ağacdən o birinə atırdı. By məsafəni atılmak mənim uçun çox çətin idi. Jenə də azaga duşdum. Byrada kaban var idisə də, əhəmiyyət vermijib, onların birisindən bir jərd aralı jərə endim. Dört bir tərəfdən hucym edib, məni bir ağaca çixardılar. By ağac Kaçaganın qetdiji joldan qənardə idi. Özümü təhluqəjə atarak jenədə jərə sıçlılıb qerijə döndüm və qeniz açıklıqlı jarıb qeçdim. Xyrtyldyja-xyrtyldyja məni kovan kaban surusu məni daban - dabana izlijirdi.

Bir az lənqisə idim və ja-da jıxlısa idim ölüm bəzımlın üstündə hazır idi. Jıxlılmadım və həttə jıxlılmək belə heç ağıllıma da qəlmirdi. İtidiz və ja-da onlarca ox ilə musəlləh Od adamları ilə təsadif etdiqdə nə halda olyrdymsa imdi də elə bir halda idim. Məni ezkin alavı bir hala qətirmişdi qi, by dərəcədə ağıllımlı itirmişdim. Kaçaganın halı isə bəm bəzkadır. O çox ağıllı idi. Özünü təhluqə içərsinə atırdı. Dənub, əsrlərcə qerijə bəkdıkdə by vəhzi məhəbbət kaçızma və kovyzması və kabanların mənim jolyımy qəsdiji jadıma duşur. Jadımdadır qi belə

olanda Kaçagan kaçmırdı və dajanıb qozlujurdu qi, jenə də ony tə'kib edib və həmişədə özü ilə mənim aramda müəjjən bir məsafə saxlırdı.

Axırda karanlık çəqdu. Məni dərənin josynly tərəfi ilə ağacların arasından apardı. Byradan qeçib bir qollyk jer ilə qetdiq. Byradan qeçərqn qol-qos məni didirdi və mane' olyrdy. Kaçagan joly tanlırdı ona qərə də bir tuqu də jerindən tərpnəmədi. Mezanin sıkkık jerində bir yca palıt agacı var idi. Kaçagan lap çatmırdı; dırmanıb palıt agacına çıxdı. Çoxdan bəri həsrətində və arzısında olyb, axtardıgım by agacda, kalın japrakların içərisində əlimə duzdu. Ony byrada dytdym.

Qaftar jenə də izimizə duzdu və azagıda əjləzib acından yljırdı. Biz isəq ona əhəmiyyət vermirdiq və mırıldılıb qedəndə də qulduq və istehza elədiq. Jaz idi mezanin karanlığında cur-bəcur səslər ezidilirdi. İlin by vaktında adətən hejvanlar öz aralarında dyzmançılık edirdilər. Öz jyvamızda əjləzib atların qiznəməsini, filin bağırılısını və zirin nə'rəsini ezidirdiq. Aj çıxdı, hava isti idi, əjləzib qulurduq və heç bir zəjdən korxmyrdyk.

Jadımdadır qi sabahı qunu qəlib, bir cuft vəhzi xoryzyn ustunə çıxdık. Dəjuzurdulər və o kədər kızılzəmlər qi, qəlib bogazlarından dytdym. By syrətlə Kaçagan ilə öz toj jeməjimizi jediq. Onların əti çox jeməli və ləzətli idi. Jazda ziqar dytmak asan idi. Bir dəfə qecə Kaçagan ilə agacdan tamaza edirdiq: birdən ajın ləzətlində iqi maral sıçırılıb çıxdı. Qərduq qi onlar dalazarqan zir öz dizisi ilə barabar javazca janazıb, onları öldurdulər.

Kaçagan ilə barabar by agacda nə kədər jazadıgımlızi deyə bilmirəm. Laqin bir dəfə jyvamızda olmyjan zaman by agaca ıldırılm duzmuşdu. Agacın bəjuq bydakları dagılmırdı, və jyvamız yçmyzdy. Jyvamızlı təzədən kyrmak istədimsə də Kaçagan razı olmadı. Onyn ıldırılmıdan korkdygyny anladım; artık ony by agaca kajtara bilmədim. By syrətlə tojmyzyn ilq zirin ajını qeçirəndən sonra, magarada jazadık. Sallakky-lak bir vakt evlənib, məni magaradan kovdygy qibi, imdi də mən ony kovdym. Kaçagan ilə magarada jərləzdiq; Sallakky-lak isə kəza magaranın aralığında qecəlijirdi.

Bizim qəlməjimiz ilə barabar tajfanın içərisinə dəhşət və həjəcan da qəldi. Kızılqəz arvadı, xanəndəyə kədər neçə arvad almıq oldygyny bilmirəm. Əvvəlqi arvadlarının başına qətirdijini Xanəndənində başına qətirirdi. By arvadı qıçiq bir vucyd idi və hər vakt Kızılqəz ony dəjsə idi də dəjməsə ididə

aglıjırdı. Onyn əcəli vaktndan asılı idi. Hələ o arvad ölməmişdən əvvəl Kaçagan onyn dikkətini cəlb etdi. Kızılqöz Kaçaganı izləməyə başladı.

Kaçaganın xəzbaxtılgından olaraq ağaclar ustı ilə bəjuq bir surətlə kaça bilirdi. Kızılqözün əlinə qəçməməq üçün idraqlı və cürətli olmalı idi. Mən ona qəməq edə bilməzdim. Çünqu Kızılqöz o kədər quclu idi qi, mənı parça-parça edərđi. Tam oluncəyə kədər mənım çijnim agrıjırdı, və nəmişliq və çən havada sızıldajırdı. Byda Kızılqözün əlinin izi idi.

Mən belə xəsarətlənən zaman Kaçagan xəstə idi. Biz hər dən bir belə xəstələnirdiq. Jəkin by xəstəliq kızıdırma idi. Hər nə olıy isə olsyn o gəməjin və jyxyly olırdy. Əzəlatı öz adı kuvvəsini itirirdi və ona qərə də magaramızdan neçə mil yzaklıkda vəhzi itlər dəlməjinin janında Kızılqöz ony izləjəndə kaça bilmirdi. Adətən kızılqözün ətrafına fırlanırdı. Ony otub qəçirdi və özunu agzı dar magaraja verirdi. Laqin imdi isə Kızılqözün ətrafında hərlənə bilmirdi. Xəstə oldygyna qərə çox zəifləməzdi və lazımlıca cəld tərpanə bilmirdi. Kızılqöz hər dəfə ony kovyb, dytyrđy. Ona qərə Kaçagan artıq onyn ətrafına hərlənmirdi və var kuvvəsilə əlindən kaçıb kyrtarmaga çalızırdı.

Canı sag olsa idi Kızılqözün əlindən kaçmak onyn uçun sy qibi asan bir zey idi. Laqin xəstə oldygyna qərə imdi o kədər sajk və hiləqar dejil idi. İmdi onynla Kızılqözün təfavutu byrasında idi qi o, naziq bydaklar ilə də kaça bilirdi və Kızılqözdən yzak atıla bilirdi. Byndan başka bir də səhv etmədən məsafəni mulahəzə edirdi və dyjgy ilə çuruq sax-bvıdagın nə kədər məhqəm oldygyny bilirdi.

Kızılqöz mutəssil və jorylmaksızın ony tə'kib edirdi. Onlar mezə ilə kaçırdılar. By iz tajfanı bərq həjəcanlandırmızdı. Vəhziçəsinə vajıldıjır və Kızılqözə karzı dejinirdilər. Kızılqöz yzakda olanda bərqdən dejinirdilər və jaxınlazanda səslərini qəsirdilər. Dizilər zinçıldijirdi və dejinirdi, ərqəqlər isə əlaçsız kalıb hirslərindən öz sinələrində çırpırdılar. Jymyry sıfət hamıdan artıq gəzəblənmişdi və Kızılqöz jaxınlazanda mırıldıslını azaldırdısa da, başkaları qibi çox jəvazıtmırdı.

O qi mənə kaldı, mən də bir iz qərmurdum və elə bir rol ojnamırdım. Hər nə olsam da kahraman dejildim. Onsyz da mənım Kızılqözə hucym etməjimdən nə çıxa bilirdi və nə fəjdası olardı? O, Fovkul-adə kuvvətli oldykca və rəhimsiz idi və onyn ilə toxyzdykda galib qəlməyə heç bir ymyd jox idi. Mənı öldürərdi, by isə vəzıjjeti dəjizməzdi, və Kaçagan kaçıb ma-

garada qizlənməmiş Kizilqöz ony dytardı. By syrətlə əlimdən heç bir iz qəlmijərəq gəzəbli dajanıb, baxırdım və Kizilqözü qərcəq bağırtdım, qəsib joldan kaçırdım.

Vətk öturdu. Axşam duzurdu. Kizilqöz Kaçaganı tə'kib etməsində davam edirdi. Kaçagan jorylrđy. Kizilqöz kəsdən ony jormak istijirdi. O jorylmaga baızladı. Artık əvvəlqi qibi kizgılın kaça bilmirdi. Ona qərə də agacın jyxarı və naziq bydaklarına kalkdı. Kizilqöz oraja kalxa bilmirdi. Kaçagan byrda jornygyny ala bilirdi; laqin Kizilqözün heç rəhm və insafı jox idi. Kizilqöz onyn dalınca oraja çıxa bilmijəcəjini qərduqdə ony oradan salmaga çalırdı. Var kuvvəsi ilə bydakları silqələməjə baızladı və ony oradan milçəq kovan qibi kovdy. Kaçagan oradan yçdysa da özünü azagı bydaklarda saxladı və jerə jıxılmadı. Kizilqöz dahada ziddətlə bydakları silqələməjində davam etdi. İz belə oldykda Kaçagan atılıb koməy agacın qogyzyna qirdi. By iqi agacın arası çox idi, və ona qərə də by iz ony xılas etdi. Çarasız kalanda ara-sıra özünü nəziq bydaklara verirdi. Çox bərq joryldygyna qərə çarası qəsilib hərdən bir belə etməli idi.

Kovyzma hələ də davam edirdi, biz də zinəildijərəq jymyryk ilə dəzumuzə dəjurduq və dizlərimizi kılçıldık. İzın axırı jetizdi. Toran kovzyrđy, Kaçagan urqmuz və korxydan titrəjərəq, tovzyja-tovzyja agacın jyxarı və naziq bydagından dytyb asılmızdı. Oradan jerə otyz fyt idi. Kizilqöz azagıda əjləzib, agacı silqəl ijirdi. Hər dəfə bədənini agaca vyrdykca, agac saat qəfəiri qibi jellənirdi. Kizilqöz birdən-birə dajandı. Bydax Kaçaganın əlindən çıxmızdı; kılçırtdı ilə azaga yçdy.

Hava da özünü duzəltdi və jerə ajak ustə duzdu. Adətən by qibi atılmıız və tollanıqlar onyn uçun korxyly dejil idi. O ajak ustə tollanırdı. Laqin imdi duzəndə kılçaları katlandı və bəjru ustə duzdu. Sonra anlaşıldığına qərə jerə çox bərq dəjməmizdi. Jerə dəjəndə nəfəsi qəsilmizdi.

Kizilqöz atılıb, ony dytdy. Kaçaganın tuqlərini öz əjri bar-maklarına dolazdırıb, özünü duzəltdi. Bağırılıb, agaclardan onlara tamaza edən tajfaja özünü bildirdi. Ağılım baızımdan çıxdı. Sajıklık və ehmallık qanara byrakıldı və ölüm korxysy jaddan çıxdı. Kizilqöz hələ bağırıldı, qi, mən daldan ustunə atıldım. By hucym o kədər qəzlənilməz və gəflətən idi qi o jıxıldı. Əl ajaklarım ilə ona sarılıb, ony saxlamak istijirdim. O bir əli ilə Kizilqözün əlindən jakamızı həmişəliq xılas edə bilirdiq. La-jymyrysifət mənim cəsəratimi qərub, curətləndi və mənə qəməq çıxdı. O da atılıb dizləri ilə Kizilqözün kolyndan japızdı.

Və ony didməyə və uzununu jymyryklamaga bəzladı. İmdi kalanların da bizə közylməsi üçün ən əlverişli bir vakt qirəvə idi. Kızılqözün əlindən jakamızı həmişəlik xilas edə bilirdi. Ləqin onlar urqub, ağaclarda kalmışdılar.

Kızılqözün bizim iquimizə galib qələcəji əzqar idi. Elə o saat bizi byradaca öldürə bilərdi: ləqin Kaçagan ona mane' olırdy; çünqu toxdyjyb ajlmışdı və Kızılqözə məkavəmət edirdi. Kızılqöz isə onyn tuqlərini əlindən byrakmak istəmirdi, və by da bizi öldürməyə mane' olırdy. Mənim kolymdan japmışdı. By iz mənim axırma çixməkdə idi. Məni özünə sarı dartırdı, qı, dizlərini bojnyma qeçirsin. Ağzını ajrmışdı və qulumsunurdu. Məni özünə sarı çəqib, çijnimi elə kanırdı, qı, həjətli ilə vidalazmaga bəzladım.

By halda bir iz oldy. By iz gəflətən və heç də qəzlənmədiyi bir halda bəz verdi. Qəzləmədiyimiz by hadisədən dolajı biri - birimizi byrakıb qənara atıldı. Jymyrysifət dəhşətli bir syrətdə bağlırdı. Mən nə oldygyny bilmədim isə də pələnqin kokysyny aldım. Ağaca atıldıkdə İtidizin jol-jol dərisi qəzümə sataşdı.

Əvət, by əsqi İtidiz idi. Bizim saldıqlımız həj qujə ajlıb jəvəzə qəlmiz imiz. Kaçagan komzı ağaca dırmandı. O saat mən də onyn janına atıldım, kycakladım və bağrıma basdım. Həqururdu və jəvəzə ağılırdı. Azağıdan mırıldı və sumuqlərin zakkıltı qəlirdi. İtidiz Jymyrysifəti jējirdi. Kızılqöz bir tərəfdə dajanıb əzağı baxırdı. Byrada ondan qıclu və kuvvəlisi var idi. Kaçagan ilə mən dönüb, ağaclar ilə rahatcasına magaralara dogry jola duşduq; tajfa isə jykardı toplazıb öz mənhyş və mənfyş dyzmanlarına səjurdı və ağaclardan zaxbydak kılıb atırdı. O isə kyjrygyny dəjurdı, mırtdılırdı və jəməjinə davam edirdi.

Beləliqlə jaxamız kyrtardı, by iz təsadifi və tam mə'nası ilə təsadifi oldy. By iz olmasa idi mən Kızılqözün əlində tələf olardım, və minlərcə əsirlərdən sonra, imdi gəzetə oxyjan, aftomobillərdə qəzən və by heqajə qibi çox kədim zamanlarda olan hadisələri jəzan anadan olmazdı.

XVII.

By iz iquinci ilin əvvəllərində olmyşdyr. Kızılqöz by müvəfəkiyyətsizliqdən sonra Kaçagandan ymydyny qəsib, bəzka bir arvad aldı. Çox təəcub qı by arvad sag kaldı. Onların bir yazığı da oldy və byrası daha da təəcublu idi. By yazık Kızılqöz-

zun ilq yzagi idi. Onyn bazka arvadları çox jazadıqları üçün, onlardan yzak olmyrды. By il bizim hamımız üçün çox qəzəl və əlverişli qeçdi. Hava çox jymyzak, jeməq də çox idi. Xusy-sən by il zalgam çox oldygy jadımdadır. Koz da çox qəzəl məhsyl vermişdi, və vəhzi qavalı isə həmişəqindən bəjuq və zirin idi.

Xulasə by il altın bir il idi. Laqin birdən-birə bynların haması byrnymyzdan təquldu. Subh tezdən birdən-birə bəzlimizləni üstünü almışdılar. Bozarmız subhun sojygynda jyxydan ajıldık. Bizlərdən çoxynyn bəzi üstündə ölüm hazır idi. Bizi, jə'ni Kaçagan ilə məni bərq kləklrti və zinqilti səsi ojatdı. Magaramız kajanın bəzində hamıdan yca idi. Magaranın agzına surunub, azagı baxdık. Məzənin açıklığı Od adamları ilə doly idi. Onların da həj-quju by zylyklygy daha da artırıldı, laqin onların arasında intizam və müəjjən bir plan var idi. Biz təfada isə plan və intizam jox idi. Bizlərdən hər qəs əzu üçün vyryzyr və iz qəturdu və bəzimizə qələn by bədbaxtlılıqın və fəlaqətin nə oldygyны bilmirdi.

Bir az dəjandıkdən sonra Od adamlarını daza basmaga bəzladık. Onlar kajanın janına kləlməzdilər. Jəkin ilq atdıqlımız dəzlar bə'zlərinin bəzini jarmışdı; çunqu bizim dəzımızdan sonra onlar kajanın dibindən kaçmışdılar və uç nəfəri də jıxılıb jerdə kaldı. Bynlar jerdə klvırlır və çapalıjırdı. Bir nəfəri surunməq istijirdi, laqin biz, onları jerlərinə mıxladık. Biz jə'ni erqəqlər bağırılırdık və by jerdə yzananların üstünə dəz təqurduq. Od adamlarından bir neçəsi onları xətersiz jərə çəqməq üçün kajıtdısa da dəzlarımız kajıtdı.

Od adamları cinləndilər. Laqin belə gəzəblənməqlə barabar daha da sajk və ehmallı oldylar. Bağırılırlarına baxmıjarak bizdən aralı dəjanırdılar və bizim tərəfə ox atırdılar. By iz dəz atmagımızla kabagını dəjandırdı. Çox çəqmədi qi bizdən jarım duzun klırdı, ijirmi nəfər jaralandı və kalanımız kaçıb, magaralarda qizləndiq. Mən də kajanın bəzində öz magaramda xəterdən və təhləqədən yzak dejildim. Laqin aramız qifajət kə-dər yzak idi həm də mən jaxzı nizanqah idim. Od adamları isə məndən ətru öz oxlarını tələf etmirdilər. Byndan bazka məndə bir marak ojanmışdı. Baxmak və qərməq istijirdim. Kaçagan magaradan çıxmırdı və mən onyn janına kajıtmadıqlıma qərə javazcadan səjlənirdi. Mən magaranın agzına kləlib qizlicə baxırdım.

Vyryzmanın arası qəsildi; by, tələ qibi bir zey idi. Biz magaralardan çıxmırdık, və Od adamlarının məksədi isə bizi

oradan çıxarmak idi. Onlar bizim janımızla qirməyə cürət etmirdilər, və biz də təbii qi, özümüzü onların oxlarının kabagına verməq istəmirdiq. Onlardan biri kajaja yaxınlazan qibi daza basırdıq. Dazımızın cavabında bizə sarı jarıq duzunə kədər ox qəlirdi. Bir muddətdə belə qeçdi. Axır qı öz magaramızdan dızarı çıxmadıq. Tələ çərtdi.

Mən Od adamlarının arasında koca və kılızımız avçını qərdum. O, onlara komanda edirdi; onlar da onun əmirlərinə tabe' olurdylar. Od adamlarından bir neçəsi meşəyə qədib, çirpi, kyry japrak və ot ilə zələlənmiş qəldilər. Byndan sonra hucym edənlər yaxınlazmaga basladılar. Çoxy əllərdə ox və qamanlarını hazır saxlıb, karaylda dajandılar qı magaralardan çıxıb, kaçanda bizi vyrsynlar; bə'ziləri də kyry çirpi ot və japrakları jakındaqı magaraların agzına basdı. Onlar, by tilişimli qomalardan, bizim by kədər korxdygymyz və nəhəng hesab etdiyimiz ody kaladılar. Əvvəlcə boganak tustu kalıb, kajanı burudu. Sonra çirpini arasında nəziq ilan qibi çıxan kızıllı alav dillərini qərdum: Qet-qədə ustu kalınlazırdı və hərdən bir butun kajanı burujurdu. Mən çox jyxarıda idim. Ona qərə tustu mənə o kədər əzijət vermirdisə də qəzlərimi jandırırdı; mutəsil barmagım ilə qəzlərimi ovurdum.

Hamıdan əvvəl koca Bejinliyə tustu vermizdilər. Junqul quləq əsirdi və hərdən bir tustunu jajanda hər bir zeji açık qərə bilirdim. Bejinli boganak tustudən kaçıb, çıxdıkdə janan ody basdı, və ajagı jandığı üçün qəzləmədiji və birdən-birə hiss etdiji sızıldıdan bağırdı və jyxarı dırmanmaga çalızdı. Ustunə doly qibi ox jagdırırdılar. Kajanın pillələrindən birində dajanarak dazlardan jayıb fıngırır, asgırır və bəzini silqəlijirdi. Bədənində dyzynlarca ycy lələqli oxlar qərunurdu. Koca ölməq də istəmirdi. Qet-qədə artıq səjələqlənirdi; dizləri buqulurdu və jazıkcasına həqururdu.

Bir də əli kajadan uzuldu, bazı azagı yçdy. Kocalımız sursumuju kılıldı. Jerdə çapalırdı ölümcul bazı ağac ilə əzdir.

By iz bizlərdən çoxlarının bazına qəldi. Bogycy tustujə tab qətirmijib doly qibi jagan oxların altında ölməq üçün magaralarımızdan kaçırıldıq. Dizlərdən və yzaklardan bir neçəsi tustudə bogylmaq üçün magaralarda kaldılar isə də çoxymyz ox ilə ölməji kabyl edirdiq.

Od adamları beləliqlə azagı sıra magaraları təmizlədikdən sonra jyxarı kalkdılar. Tam onların jyxarı kalkdığı zaman Kızılqöz öz arvadı və arvadının kycagına kızıllı yzagi ilə

magaralarından kaçıb, kaja jyxarı atıldı. Jəkin Od adamları quman etmişlərdi qi tustu qəsiləndə də biz mgaralarımızdan çıxmalı-jacaklık. Ona qərə də heç qəsin çıxmasını qəzləmişdilər. Kızıl-qəzun çıxması gəflətən oldy. İz belə oldygy üçün Kızılqöz arvadı ilə salamat jyxarı çıxıncaja kədər ona ox atılmadı. Kajanın başına çıxdıkdan sonra dönüb, təntənə ilə Od adamlarına baxa-baxa bağırırdu və dözünə dəjurdu. Ona sarı ox atdılar isə də bir nəticə vermədi: kojyb kaçdı..

Od adamlarının magaralardan üçüncü və sonra dördüncü sırasında tustu verdiqlərini qərdum. Tajfamızdan bir çoxları kajaja dırmaşıb, özlərini xilas etdisə də, çoxy kırıldı. Kalın dodak jadıma duzur. O mənim pilləmə kədər kalkdı. Janıklı bir tərz ilə ağılırdı; belindən dəjən oxyn bir ycy dözündən və bir ycy da belindən qərunurdu. Ony kan apardı; öz magarasının janında jıxıldı.

Təkribən by vakt jyxarı magaralar başına byrakılmışdı. Magaralarda kalanların hamısı jyxarı dırmanmaga başladı və beləliqlə bə'zləri canını kyrtardı. Od adamları ox atmaga da jətmirdilər. By syrətlə ox jaglız qibi jaglırdı, və jaralananlarımız dəstə-dəstə baz azagı dijirlənirdi. Laqin bizdən bə'zləri kajanın başına çatdı və xilas oldy.

Mən maraklanırdım, amma kaçmakda lazım idi. Od adamları ox atmalarının dəjandırdılar. Hamımız kaçmışdıq, yalnız bir neçə nəfər hələ də jyxarı magaralarda qizlənib, kalmışdıq. Kaçagan ilə kajanın başına sarı tərpendiq. Bizi qərdüqdə Od adamlarının arasında həj quj kalkdı. By həj qujə səbəb mən jox, Kaçagan idi. Onlar həjəcanla biri - birilə danlırdılar və bar-makları ilə Kaçaganı qəstərirdilər Ona ox atmaq fiqrində dejidilər. Həç bir ox da atmadılar. Kaçaganı səvqi və mehribanlıqla çağırмага başladılar. Mən dəjanıb qerijə baxdım. O tələsirdi məni də tələsdirirdi. Biz də kajanın başına çatıb, ağac-ların arasında qəzdən itdiq.

By macəranı çox tez-tez düşünürdüm. Əjər kaçagan dogrydan da onların cinsindən idisə də jəkin qi lap yzaklıkdan onların arasından çıxıb ynytmışdy; çünqu belə olmasa idi onlardan urqməzdi. O biri tərəfdən isə belə də ola bilirdi: onların cinsindən idisə də heç vakt onlarla jəzamamışdı. Onlardan yzakda vəhzi mezəliqdə anadan ola bilirdi; onyn atası qeridə kalmış Od adamlarından və anası isə mənim cinsimdən və bizlərin birisi ola bilirdi. Ancak byrasını qim bilə bilir? Byrasını əjrənə bilmədim və Kaçagan isə by xusysda məndən artıq heç bir zey bilmirdi.

By qun bizim üçün çox dəhşətli bir qun qeçdi. Sag kalanların çoxy karaqilə bitən açıqlığa kaçıb onyn janındaql mezədə qizləndi. Od adamlarının dəstələri butun qunu mezenin hər jerini qəzib, bizləri harada tapsa idilər öldürərdilər. Jəkin əvvəlcədən hazırladıkları plan uzrə iz qərurdulər. Öz jerləri onlar üçün darıskal idi. Ona qərə də bizim jerlərimizi dytmagı karara almışdılar. Alçak və rəzil bir istijla! Biz onlara mukavəmət edə bilmirdiq. By bir kılıgın kan ocagı idi; çünqu heç qəs rəhm etmijib, kocaları və yzakları öldürurdulər.

Bizim üçün qıyja dunjanın axırı jetizdi və kijamət kijam elədi. Muhasərəjə alınıb, bir bir kılılmak üçün özümüzün son sıgıncagımız olan mezədə ağacların arasında qizləndirdiq. Bir qunun içərisində, bynların hamısını lazımlıca qərduq. Jeri qəlmizqən orasını da dejim qi, mən by izi qərməq istijirdim. Kaçagan ilə mən bir agacda çox lənqimirdiq və ona qərə də bizi muhasirəjə almak munıqun olmadı. Laqin kaçıb qizlənməq üçün başka bir jer də jox idi. Od adamları olan hər bir jerdə kan və atəz var idi. Haraja qetsə idiq onlara təsadif edirdiq və ona qərə də hər jerdə onların əllərinin meyvəsini qərurdudq.

Anamın başına nə qəldijini bilmirəm; ancak Zəvzəjə ox dəjib, agacdan jıxıldıgını qərdum. Ony qeçmizdən jaxzı tanjırdım. Orasını da deməjə korxyram qi, by izi qərəndə mən səvindijimdən kızırdım.

Heqajəmin by hissəsini bitirməqdən əvvəl bir neç söz də Kızılqöz hakkında deməlijəm. Ony karaqiləli açıqlığın janında bir agacda arvadı ilə barabar dytmyzdylar. Kaçagan ilə by izə tamaza etməq üçün dajandıq. Od adamları öz izləri ilə bərq məzgyıl idilər və bizə fiqir verə bilməzdiilər; byndan başka da biz japrakların arasında jaxzı qizlənmizdiq.

Agacın altında iğirmi avçıl dajanıb ona ox atırdı. Onlar, oxları kajıdıb, jerə duzəndə qətururdulər. Kızılqözün özünü qərə bilmirdimsə də, bir agacdan bagırtısını ezidirdim. Bir azdan sonra bagırtısı dərindən qəlməjə başladı. Jəkin qi agacın qogyzyna qirmizdi, arvadı isə açıqda kalmışdı. Ona ox dəjib jerə jıxıldı. Zahirən bərq jaralanmışdı və ona qərə də kalkmaga çalızmırdı. Özünə bərq kısılan yzagını kycaklamışdı və him ilə Od adamlarına jalvarırdı. Bir vakt Sallakkylak ilə barabar mezə adamına quldujumuz qibi, imdi də Od adamları onyn ətrafına toplazıb, ona quluzurdulər. Lap biz japdıgımız qibi, onlar da Kızılqözün arvadını agac və çybyg ilə vyryrdylar və itəlijirdilər. Ony öz qamanlarının ycy ilə də vyryrdylar. Laqin

by yalnız bir əjləncə idi. O onlara mukavəmət edə bilmirdi və ona qərə də heç açıqlanmırdı. Öz çagasını dytyb yalnız ony koryjyrdy. Od adamlarından bir nəfəri irəlilədi. Əlində bir dəjənəq var idi. Kızılqözün arvadı byny qərdu, izi anladı. Dəjənəq ona dəjincəyə kədrə jalvarıçı səslər çıxarırdı.

Kızılqöz ağacın qogyzynda oldygy uçun onların oxy ona dəjmirdi. Toplazıb, bir dəkikə məsləhətləzdilər və sonra bir nəfəri agaca dırmandı. Ağacda nə oldygyny dejə bilmirəm, laqin ağaca çıxan od adamının yfilytysyny ezitdim və azagıda kəlanların həjəcana qəldiqlərini qərdum. Bir neçə dəkikədən sonra onyn bədəni jerə duzdu. Tərpənmirdi. Onlar ona bəkdilər və bəzini kaldırdılar. Bəzi əllərindən byrakanda bəz jerə duzdu. Kızılqöz intikam alırdı.

Onlar oldykeca gəzəbləndilər. Ağacın azagıda jerdən bir dəziji var idi. Ağac kırıntıları, çər-çöp və ot jıgıb tonkal kyrdylar. Kaçagan ilə mən biri-birimizi kycaqlıjıb qizləndijimiz jerdən tamaza edirdiq. Ara bir ocaga jaz japraklı bydaklar atırdılar, və by bydaklardan kalın tustu kalkırdı.

Birdən ağacdan qənara sıçradıqlarını qərduq. Laqin qifajət kədər və lazımlıca cəld və çapıq dejildir. Kızılqöz ağacdan jerə, lap onların arasına duzdu. Olmaz dərəcədə kızılmızdı: yzyn kollarını hərləndirə-hərləndrə izdə idi. Onlardan birisinin uzununu kopardı. Kolları hədsiz dərəcədə kuvvətli oldygy uçun, qəsəqin barmakları ilə uz kopara bilirdi. Bir bəzkasının da bojnyndan ilizdirdi. Od adamları vəhəicəsinə bağırarak qerijə sıçradılar və sonra ustunə atıldılar. Onyn əlinə bir dəjənəq qeçdi və by dəjənəq ilə Od adamlarının bəzalarını jymyrta kalıgı qibi əzməyə bəzladı. Onlara nisbətən o çox bəjuq idi; ona qərə də Od adamları qerijə sıçramaga məbyr oldylar. By onyn uçun ən əlverişli bir dəkikə qirəvə idi. Dənub ziddətlə bağırabagıra kaçmaga bəzladı. Dalınca bir neçə ox qetdisə də mezənin kalınlığına sujuzdu və qəzdən itdi.

Kaçagan ilə javaz-javaz jola duzub, jenə də Od adamlarının bəzka dəstəsinə rast qəldiq. Bizi karaqiləli açıklığa kovdylar. Yzyn bataklıklar bojy ağaclar ilə joly tanlırdık. Onlar isə jer ilə dalımlıca qələ bilməzdilər, by syrətlə kaçıb, canlımızı kyrtardıq. Qeçib o biri tərəfdəqi bir zırlım mezəyə çatdıq. By mezə karaqilə bitən bataklığı gərb tərəfdə qi bəjuq bataklıkdən ajlırdı. Byrada Sallakkylak ilə qəruzduq. Onyn necə kyrtarmız oldygyny təsəvvur edə bilmirəm; bələ də iləri qi qecə magarada kaldıgı uçun xilas olmyzdyr.

Byrada, mezənin by zırlımında, özümüz uçun ağaclarda

məsqən və jazamak jeri kajırılıb kala bilirdi. Laqin Od adamları hər jeri dağıdırdılar. Axşam çağı Kılılı ilə arvadı ağaclar ilə qəlib janımızdan qeçib, qəzdən itdilər. Dinməzcəsinə qedir-dilər və sifətləri dəhşətli qərunurdu. Onlar kaçıb qəldiji tərəfdən Od adamlarının səs - qujləri qəlirdi və bizim tajfadan da birisinin zinqiltisi ezidilirdi.

Od adamları bataklığın arası ilə byraja jol tapmışdılar.

Kaçagan, Sallakkylak və mən də Kılılı ilə arvadının dalınca jola duzduq. Bəjuq bataklığın qanarına jakınlaşdıkdə dəjandık. Qeçəcəq jollarını tanıyırdık. By bataklık bizim mul-qumuzdan yzakda idi və onsyz da tajfamız oradan kaçırdı və tiqrar byraja qəlməq istəmirdi. Heç qəs oraja qetmirdi, daha dogrysy heç qəs oradan kajıtmırdı; byra bizim uçun əsrar-ən-qiz və korxyly, jə'ni bizim uçun namə'lym oldygyndan dəhşətli bir jer idi. Neçə qi dedim byrada dəjandık. Korxdyk. Od adamlarının kızırtılı jaxınlaşdı. Biri-birimizin uzunə baxırdık. Kılılı sıçırayıb on-on iqi jardıkdəqi qıçiq tərədə bərq jerə duzdu. Ora otlyk bir jer idi. Arvadı onyn dalınca qədə bilmədi. Sıçırarak istədisə də titrijib jerə çəqdu.

Kaçagan mənə qəzləmədi və dəjanmışıb, Kılılıdan da jüz jard yzaga kaçıb bəjuq tərəcə çatdı. Sallakkylak ilə mən də özümüzü ora jetirəndə ağacların arasından Od adamları qə-rundu. Kılılının arvadı korxydan özünü bizim janımıza atdı. Karıxdığından qor qibi jujururdu və tez-tez jerə dəjirdi.

Dənub baxdıq və Od adamlarının onyn bədəninə ox sırdıqlarını qərdüq. Canını titrətmə dutmyzdy. Oxlar ətrafımıza tə-qulurdu. Byrada Kılılı da bizə közyldy və dördümüz joly tanı-mışarak özümüzü bataklığın içərsinə verirdi.

XVIII.

Bəjuq bataklığın içərisində qəzib dolandıqlımız durust jadımda dejildir. By bataklık jadıma duzəndə bir çox rabitəsiz zejlər xatırlıram. Onların nə vakt oldygy ny mulahəzə edə bilmirəm. By sihajətin nə kədər çəqdijini bilmirəm isə də, hər halda neçə həftə çəqmizdir. By sijahətdə nələr oldygy fiqir və xatirimdə dəhşət və həjəcana dənür. Bizim uçun örtulu və namə'lym olan bir korxy içərisində by rutybətli səhrada yzyn muddət qəzmiz oldygy myzy bilirəm. Byralarda ajaklarımızın altında ilanlar sujuzur, ətrafımızda jıtlıqların ylaşması ezidilir və jymyzak sycyklykdə ajaklarımız batırdı.

Jaxıl jadımdadır qi, kabagımızda çaj və qol çıxanda jo-

lymyzy døndərirdiq. Bəjuq duzənqəh və ovaları basan sular və çovgyn da yaxşı jadımdadır. Aclık çəqdiqlərimiz və ağır ehtijac içərsində oldyklarımız və öz əsirlərimizi neçə qunlər ilə agaclarda saxlıjib, jediqlərimiz dəxi jadımdadır.

Bir belə zəqildə yaxşı jadımdadır. Dört tərəfimizi agac burumuzdur. Agacların bydaklarını yzyn və lifli josyn basmışdır. Agaclardan başka byrada yzyn sarmazıxlar kalxıb biri-birinə dolazmışdılar. Hər jer jymyzak sycyklykdyr, by sycyk jerdən gaz çıxdığı üçün qəpuqlənir. Biz belə bir jerdə olyryk, yalnız on-on iqi nəfəriq. Çox arık cansız, gəmqin və pəzmurdə qərunuruq, dərimiz sumuqlərə japılmışdır. Artık oxymyryk, lakkırtı, vyrmyryk və qulmuruq. Nadincliq və məzəliq etmiriq. Hamıdan əvvəl ryhmyz olmuş və özumuz sənmuşuq. Jazıkcasına inildijib əsnijirdiq. Biri-birimizin uzunə baxırık və biri-birimizə kıslırlık. Qıya dunjanın axır olmyz və yalnız bir avıç salamat kalanlar byraja toplazmışdır.

By faciə və hal bataklıkda qəzdiqlərimiz ilə mərbyt dejildir. Byradan çıxıb nihajət qıçiq bir təpələr silsiləsinin janına necə qəlmiz oldygymyzy bilmirəm. By silsilənin ətəji çajın qənarına enirdi. By çaj bizim hamı öz çajımız idi. Bataklıkdan da çıxanda qəlib, by çaja rast qəlmışdiq. Çaj təpələrin arası ilə axıb qetdiji jerdə çajın sag qənarında bir çox toprak magara tapdıq. Byrada gərb tərəfdə çajın kyrtaracagında Muhit dənizi nərildijirdi. Byrada, dənizin janındaqı toprak magaralarda saqın oldyk.

Az idiq, bir vakt qeçdiqdən sonra tajfamızdan bə'ziləri də byraja qəldi. Onlar bir-bir, iqi-iqi və uç-uç bataklıkdan qeçib jarım can və yalnız kyry səbətələr qəlib byraja çıxırdı. Nihajət otyz nəfər oldyk. Sonra bataklıkdan artık heç qəs qəlib çıxmadı. Kızılqöz aramızda dejildi və byrada yzak da jox idi; çunqu by qibi dəhşətli sıjahətə yzaklar dözə bilmijib kırılmışdılar.

By dəniz qənarında qeçirdijimiz həjatı sizin üçün mufəssəl nagıl etmiəcəjəm. Byra xəzbəxt və yaxşı jer dejil idi. Rutybətli və sojyk idi: muttəsil əjsururduq və zuqəm olyrdyk; byrada jazıja bilmirdiq. Yzaklarımızın da canı sag olmyr; çox tez ölurdulər; biz isəq evladsız kırılıb tələf olyrdyk. By syrətlə qet-qədə sajlımız əjsilirdi.

Byrada başka jəməjimizi dəjizməqdə bizə çox pis tə'sir etdi. Byrada çox az mejvə və jəməli alaf tapmırdık və ona qərə də balık jejjirdiq. Byrada çox istiridjə, balık kylagı, və sədəf var idi. Bynların hamısını dəniz qənara atırdı.

Byndan başka byrada bir neçə jeməli sy josynları tapdık. Laqin jeməjimizi dəjizməq, sihət və bədənimizə pis tə'sir etdi və bizlərdən heç qəs qəqləzib jəgynlamadı. Hamımız arıg və zəif qərunurduq. Sallakkylagı bəjuq bir abalon öldürmüşdü. Cəzr vaktı (dənizin syjy çəqiləndə) onlardan biri Sallakkylagın barmagından jayızmız və by halda mədd (syjyn artması) ony dənizə aparmışdı. Mejitini sabahı qun tapdık by iz bizim uçun bəjuq bir dərs oldy.

Kaçagan ilə mənim bir oglymyz oldy. Neçə illərə onyn kejdini çəqirdiq, bəsljirdiq. Jəkinimdir qi yzak by havada əmələ qəlməjəcəq idi və kət'ijjən oləcəq idi. Sonralarda bir dəfə Od adamları jənə də qərundulər. Onları çajda qərduq. Tirlərin üstündə dejil kaba və qəbyd kajırlımız təhnə qibi bir kajıkda qəlmışdilər. Uç nəfər idilər və çox ciddijjətlə qurəqljirdilər. Bynların birisi koca, klrlımız avçı idi. Bizim sahilə janaşdılar. Koca kymlykda dolazarak magaralarımız təhkik etməjə başladı. Bir neçə dəkikədən sonra qətdilər. By ziyarətdən Kaçagan da bizim hamımız da korkmyzdyk, amma o hamıdan artık korxmyzdy. Həqurtu ilə butun qecəni agladı; saqit ola bilmədi. Səhər yzagi kycagına alıb, izarə ilə məni iqinci dəfə olmaq uzrə jənə də sijahətə qətməjə məcbyr etdi. Tajfamızdan səqqiz nəfəri (var jox by səqqiz nəfər kalmışdı) magaralarda kaldılar. Onların heç bir ymydy jox idi. Hətta Od adamları bir də oraja kajıtmasa idilər də, onlar tezliqəl tələf olası idilər. Dəniz qənarının havası oldykca pis idi, tajfa da dəniz qənarı jazajızına əjrənə bilmirdi.

Cənyba sarı jola duzduq. Bataklığa ajak kojмага curət etməjib, həmişə qənar ilə qədirdiq. Bir dəfə gərb tərəfə döndüq və dag silsiləsini qeçib, qənara çıxdık. Byra bizim uçun jararlı və əlverizli dejil idi. Byrada agac jox idi, və başdan - baza kymly təpələr ilə doly idi. By qənarı ziddətli ləpələr dəjürdü, və mutəssil əsməqdə olan quləq qyja heç vakt dajanmırdı. Dag yzyny qerijə kajıdıb zərkə və cənyba tərəf dönüb, jənə də bataklığa çatdık.

Çox çəqmədi qi bataklığın cənyb qənarına qəldiq. Cənyba və zərk tərəfə qətməjə başladık. Byra jaxız idi. Havası isti əzu də mezəliq idi. Sonra qiçiq təpələr silsiləsini qeçib, qəzəl bir mezəlijə çatdık. Qənardan yzaklaşdıkca hava istiləzirdi. Jənə də dajanmadık və qədib bəjuq bir çaja çatdık. Kaçagan by çajı tanıjırdı. Jəkin by çajı tajfadan ajrı jazadıgı illərdə tanılmışdı. Tirlərin üstünə minib, o biri tərəfə qeçdiq və qəlib bəjuq bir ka-

jaja janazdık. By kajanın tərəsində çox ycada və azagıdan qər-
runməjən bir mağara tapdık. Byrada jazamaga başladık.

Heqajəmdən az kalmızdır. Kaçagan ilə byrada jazılıb, öz yzaklarımızı bəjudurduq. Xatıratım bynynla bitmiş oluyr. Artık byradan qəçmurduq. Jyxymda by yca və əl çatmaz ma-
garadan başka heç bir zey qərməmizəm. Jəkin byrada mənim jyxylarımın mənbəini təvaris edən yazığımız olmyz. By irs hə-
jatımın, və ja-da daha dogysry özümün dekil Jeqədizin, jə'ni
iqinci «mənlijimin» butun tə'siratını əqs etdirmizdir. Belə dekirəm
isə də, Jeqədiz ilə o kədər jakınlıgım var qi, hələ imdi də hanqı
bir kərinədə jazadıgımı deyə bilmirəm.

By bir sıra ata-babalara çox təəccub edirəm. Mən, jə'ni
mənim həkiki mənlijim, imdiqi devrdə jazılıram və heç zühə-
siz qi adamam. Dogry ata-baba xətti ilə qetdiqdə mənim iqi
zəxsijjətimin by iqi «mənliji» bir jerdə kavızımızdır. Tajfamız
özünün tələf olmasından əvvəl insana çəjurulməq və insanın vu-
cyda qəlməq izində bir inqizaf dərəcəsi təzqil etmişmidir? Mən
və mənimqilər də by dövrydan qəçmişdirlərmi? O biri tərəfdən
isə mənim ata-babalarımızdan Od adamlarına janazılıb, onlar qibi
olanı da varmıdır? Bilirəm. By syala da hər qəsdən cavab
qəzleməq olmaz. Jalınız by bir məsələ ajdır. O da byrasıdır
qi Jeqədizin həjat fəcələri onyn nəsillərindən bejninə jərləmiş
və o dərəcədə məhqəm jərləmiş qi, arada qəçən bir by kədər
nəsillər o tə'siratı silib, poza bilməmişdir.

Kyrtarmakdan əvvəl bir məsələni də kejd etməlijəm. By
jyxyny tez-tez qərurdum. Ancak onların nə vakt oldygyny bil-
mirəm. Jəkin yca kəjada jazadıgım zaman qərmüzəm.

Cənyə tərəfdə kalın bir mezəyə qetdijim jadımdadır. Byra-
da Mezə adamlarının tajfasına təsadif etdim. Mezənin kalın-
lıgına qirib, onların ojnamaklarına tamaza edirdim. Zadə və xur-
rəm kəhkəhə vyryb qulurdulər, atılıb duzurduilər və vəhəicəsinə
bağlırdılar.

Birdən-birə ojynlarını dəjandırdılar, səslərini qəsdilər və
korxydan hər biri kaçılıb bir jərə soxyldy. Bynlar kaçılıb qizlənen
qibi Kızılqöz qərundu. Onlar byndan da kaçrdılar və ona qə-
runməq istəmişdilər. Hamısı bərq korxmyzdy. Laqin Kızılqöz
onlara heç bir zey etməq fiqirində dekil idi və özü də onların biri
idi. Kızılqözün dalınca son arvadı qəlirdi. By arvad Mezə
adamlarından idi. Kılçaları əjri və kolları yzın idi, jərijəndə
jılxlmamak üçün barmaklarını jərə səqəjirdi. Kızılqöz qəlib

dajıranın ortasında əjləzdi. İmdi də, by sətirləri jazdıgım zaman
qəzlərimin kabagında dyrmyzdyr. Alavlı qəzlərini kılıb ətra-
fına toplazan Mezə adamlarına baxır. Beləcə dəhşətli kılıça-
sını buqub otyrmyzdy və jırtıclı barmakları ilə karnını kazi-
jırdı. By Kızıloğoz idi.

Bibliothek der
Deutschen
Morgenländischen
Gesellschaft.

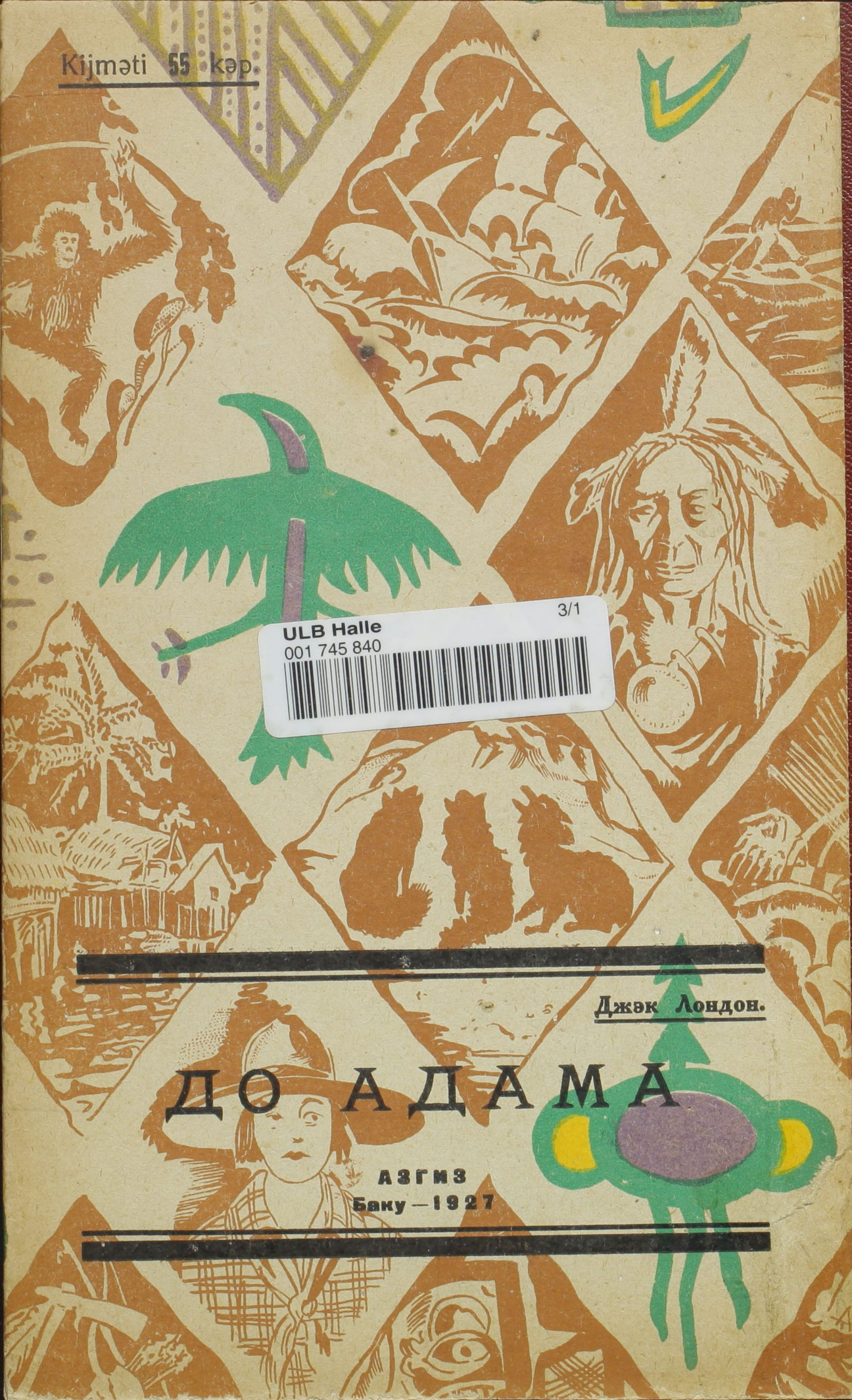

D. Fai 41210^a

Nur für den Lesesaal

Kijmәti 55 kәp.

3/1
ULB Halle
001 745 840

Джәк Лондон.

ДО АДАМА

АВГМЗ
Баку — 1927

19307
/227

Fai 41210^a

Adəm dən əvvəl

(Heqajə)

Ryscadan tərcümə edəni
XYDADAD ƏZIZBƏJLI

BaqL—1926
BaqL İzçisi Kooqeratif NeərijjatL

